# संवादमाला

[सस्कृतभाषयोपनिबद्धास्त्रयोदश दैनन्दिनसंवादाः ।]

प्रणेता .

विद्यालङ्कारबिरुदोपेतो रत्नपारखीत्युपाह्वो रामचन्द्रसूनुरानन्दवर्धन ।

१९५९

प्रकाशक. प्रणेता स्वयमेव ।
पुस्तकप्राप्तिस्थानम्   एफ्–२६, नौरोजीनगर, नई दिल्ली ।



प्रथम मुद्रणम्   ४५० प्रतय केवलम् ।
मूल्यम् : रूप्यकत्रयम् ।

मुद्रकः ·
बालकृष्ण, एम०ए०
युगान्तर प्रेस, डफरिन पुल, दिल्ली ।

# आशिषः

प्रिय रत्नपारखी जी,

यह पुस्तक मैने देखली है। पूरा तो नही पढ़ सका; पर प्राय पूरा ही उलट-पुलट गया हूँ। बडी सुन्दर सस्कृत मे आपने इसे लिखा है। आजकल सस्कृत के विद्वान् जब संस्कृत लिखने लगते है, तो प्राय. लोकभाषा में सोचते हैं और उसका संस्कृत उलथा कर देते है। आपकी भाषा उससे भिन्न है। इसमे संस्कृत के मँजे हुए पुराने लेखको की भाषा का रस मिलता है। मै आश्चर्य के साथ कई अंशों के भाषा-माधुर्य का आनद ले सका हूँ। इस सुन्दर रचना के लिए मेरी हार्दिक बधाई स्वीकार करें। पुस्तक शीघ्र प्रकाशित होने योग्य है। संस्कृत विद्यार्थियो के वार्त्तालाप के अभ्यास के लिये तो बहुत उपयोगी है।

२४-२-'५८

—हजारीप्रसाद द्विवेदी

अध्यक्ष, हिन्दीविभाग,

हिन्दू विश्वविद्यालय,

बनारस।

# WISHES

My dear author Mahoday,

It was with the greatest pleasure that I have read through your wonderful composition Once I had commenced reading, I could not stop myself from going through the entire work, as its subject-matter and style held me in a magic-like grip Please allow me to congratulate you on this excellent production

The best method of learning a language is by learning to think, speak and write in it directly For this conversational literature written in good, forceful and tasteful style is an invaluable asset This book seems to me to satisfy that long-desired need in Sanskrit and I feel that students of this divine tongue are sure to benefit by its careful study and assimilation in thought and diction

I hope and pray that this book will soon be available in print in the public interest I wish you, the learned author, the best of luck and energy for producing further literature of this kind and for inspiring others to produce such work for our national enlightenment

Verbum Sapienti Sat
Prafulla Chandra Bhanj Deo
17-3-'58

## दो शब्द

आज २६ जनवरी, १९५७ की ब्राह्ममुहूर्त वेला मे, अपनी इस चतुर्थ कृति 'सवादमाला' को पूर्ण रूप प्रदान करते हुए मुझे अत्यधिक प्रसन्नता हो रही है।

यो ही विनोद मे मैने इन सवादो को लिखना आरम्भ किया था। कल्पना नहीं थी कि, इन्हे भी कोई आकार प्राप्त हो जायगा। परन्तु एक विचित्र प्रेरणा रही, जिसने मनोरजन की भावना से आरम्भ किये गये इस प्रयत्न को भी एक निश्चित आकार प्रदान कर दिया। फलस्वरूप ये तेरह संवाद आज पाठको के समक्ष प्रस्तुत है। इनके गुणावगुण तथा उपादेयता-अनुपादेयता के सम्बन्ध मे वे ही कुछ कह सके तो कहे।

मै तो इतना ही कहूँगा कि, सस्कृत मे मुझे बहुत आनन्द आता है। पढ़ने मे भी—लिखने मे भी। इन सवादो के लिखने मे मेरे मन को जो आनद प्राप्त हुआ है, उसका वर्णन मै नही कर सकूँगा। मेरा यह आनंद किसी प्रकार उस शक्ति तक भी पहुँच जाय, जो मुझे सदैव कार्यप्रवण बने रहने की प्रेरणा देती रही है, तो मेरा यह एकगुणित आनद सहस्रगुणित हो जायगा, इसमे सन्देह नही। तथास्तु।

डी–१४७, सरोजिनीनगर,
नई दिल्ली।

—*आ० रा० रत्नपारखी*

दिनाङ्क : २६ १ '५७

# सूची



*इमे पृष्ठाङ्का नैवमुद्रिता । अग्रत पृष्ठतश्च मुद्रितान् पृष्ठाङ्कान् विलोक्य वाचकै· स्वयमेव त ऊह्या. ।

प्रथमः संवादः ।

# जयदेवपद्मावतीयम् ।

( **नेपथ्ये ।** )

पुरोडाशा[1] गृह्यन्ता पुरोडाशा. ! सहैयङ्गवीना पुरोडाशा. ! !

( **ततः प्रविशति शय्यारूढा पद्मावती तथाविधो जयदेवश्च ।** )

**पद्मावती .** (**स्वगतम् ।**) हन्त, प्रभाता शर्वरी । मुखादिकम्प्रक्षाल्य निर्वर्त्य च प्राभातिक कृत्स्नमपि कृत्यजात, द्रागेव प्रातराशस्य प्रातर्भोजनस्य च प्रबन्धो विधातव्य । अद्य जयदेवेन सत्वरमेव कार्यनिलयम्प्रति गन्तव्यमस्तीति । परम्प्रातराशाय कि निष्पाद्यताम् ?

( **तत प्रविशति चक्लिकारूढ.[2] प्राभातिकः पुरोडाशविक्रयिक. ।** )

**विक्रयिक.** पुरोडाशा गृह्यन्ता पुरोडाशा ! सहैयङ्गवीनाः पुरोडाशा.!!

**पद्मावती :** (**स्वगतम् ।**) अस्तु । अयम्पुरोडाशविक्रयिको गच्छति । तमाहूय केचन पुरोडाशा हैयङ्गवीन च गृह्ये त । एतदेवाद्य प्रातराशाय भवतु । (**शय्यामुज्झित्वा प्रकाशम् ।**) अयि भोः, पुरोडाशविक्रयिक, इत एहि ।

**विक्रयिकः .** ( **चक्लिकामुखम्परिवृत्योपसृत्य च ।** ) आज्ञाप्यताम् । कति पुरोडाशा कति च हैयङ्गवीनवेष्टनिका ?[3]

**पद्मावती :** कथम्पुरोडाशा प्रदीयन्ते ?

---

१ अत्र पुरोडाशशब्दस्य 'bread' इत्यर्थोऽभिप्रेत ।

२. 'Cycle' इति शब्दस्यार्थे 'चक्लिका' इत्येष शब्दोऽत्र प्रयुक्त ।

३. 'मक्खन की टिकिया ( कागज मे लिपटी हुई )' इति भाषायाम् । Butter-cakes wrapped in paper इत्याग्लभाषा ।

विक्रयिक : द्विविधौ पुरोडाशौ । एकविध आणकत्रये अपरविधश्च आणकषट्के । कतरः प्रदीयेत ?

पद्मावती . आणकषट्कावक्रयो[1] दीयताम् ।

विक्रयिकः अथ हैयङ्गवीनमपीष्यते ?

पद्मावती : कथन्तत् ?

विक्रयिक. · सार्द्धाणकत्रय एकविधा वेष्टनिका । आणकसप्तके चापरविधा ।

पद्मावती · तर्हि सप्ताणकावक्रया हैयङ्गवीनवेष्टनिकाऽप्येका दीयताम्।

विक्रयिक· अथ करपत्रिकया[2] दारित· पुरोडाश. स्याददारितो वा ?

पद्मावती : दारित एव सुष्ठु भवेत् ।

विक्रयिक . अस्तु तर्हि । एष दार्यते । (**काष्ठत्सरुकामेका[3] लघ्वी निशितां च करपत्रिकां कोशाद् बहिर्निष्कास्य पुरोडाशमनेकेषु खण्डेषु दारयित्वा एकस्मिन् वशपत्रवेष्टने[4] तं सनिवेश्य तेनैव साक हैयङ्गवीनवेष्टनिकामप्येकां प्रयच्छति ।**)

पद्मावती : ( **उभयमपि गृहीत्वा ।** ) इमेऽसार्द्धनवाणकाः ।

विक्रयिक ( **अवक्रयं गृहीत्वा ।** ) वर प्रणम्यते । एष एव मे प्रथमो विक्रयः ।

पद्मावती शुभोदर्कोऽस्तु तर्हि ते प्राभातिक. प्रथमविक्रय. ।

---

१. अवक्रय ='दाम' इति भाषायाम् ।

२ करपत्रिका='आरी जैसी छुरी' । Knife being used to slice the bread.

३. काष्ठत्सरुका='Wooden-handled' इत्याग्लभाषा । 'काठ की मूंठवाली' इति भाषायाम् ।

४. 'बास से तैयार होने वाले कागज के लिफाफे मे' इति लोकभाषा ।

**विक्रयिक.** . प्रतिगृहीतं शुभोदर्कवचनम् ।

( **निष्क्रान्तः ।** )

(**नेपथ्ये ।**)

दैनिक समाचारपत्रम् !

**पद्मावती** : (**स्वगतम् ।**) हन्त, समाचारपत्रविक्रयिकोऽपि समागतः ।

(**प्रविश्य समाचारपत्रविक्रयिकः समाचारपत्रमेकं सम्पुटीकृतं पद्मावतीगृह-वातायनमार्गेणान्त. प्रक्षिप्य निर्गत ।**)

**जयदेव** · ( **समाचारपत्रसम्पुटपातध्वनिं श्रुत्वा ससम्भ्रमं शय्यामुज्झित्वा पद्मावतीमाकारयति ।**) पद्मावति, समाचारपत्रमागतमिव । इत प्रयच्छ ।

**पद्मावती** : ( **समाचारपत्रमुत्थाप्य समुद्घाट्य च छायाचित्रविज्ञापनानि वाचयति ।** )

**जयदेव** कि वाचयसि ? इत प्रयच्छ । सत्वर सत्वरम् ।

**पद्मावती** · मुहूर्त्त स्थीयताम् । अहमादौ वाचयित्वाऽशेषमपि समाचारपत्रं, कृत्स्नमपि विशिष्टवस्तुजातम्भवते विनिवेदयामि । भवान् प्रात कालिक कृत्यजात तावन्निर्वर्त्य समागच्छतु ।

**जयदेव** : मैवम् । आदौ मया समाचारपत्र वाचयिष्यते । इतोऽपि न वेग· शारीरिक कश्चनाऽपि ।

**पद्मावती** : नायम्भवतां स्वभावो रोचते मह्यम् । इदानीमाचारकक्ष.[1] स्वतन्त्र । उत्थितेषु गृहस्वामिकुटुम्बेषु द्रागेव स तथा परतन्त्रो भवेद् यथा घण्टाद्वय यावदपि तत्र प्रवेशावकाशो न लभ्येत ।

---

१. आचारकक्ष = Lavatory शौचालयः । वात्स्यायनेन क्वापि शौचालयार्थ'माचारभूमि'रिति शब्दः प्रयुक्तोऽस्तीति तद्ग्रन्थपाठकेन मित्रेणैकेन सूचितः ।

तदिदानीमेव वेगानुत्सृज्य स्नानादिकृत्यनिर्वर्त्तन एव मोक्षः। तदादावाचारकक्ष एव समाद्रियताम् । समाचारपत्रवाचनं तु परस्तादपि भविष्यति । उत्थीयतामुत्थीयताम् ।

**जयदेवः** (**बाधां रूपयित्वा ।**) केयम्पीडा दैनन्दिनिकी ! प्रत्यहमेष एवाग्रह । अनुद्भूतेषु वेगेषु वेगोत्सर्जन कथम्प्रतिपद्येत ?

**पद्मावती** अहम्भवता हितकाङ्क्षयैव प्रत्यहम्प्रभाते भवन्तमेवमागृह्णामि । जनैराकीर्णे आचारकक्षे भवानेव दन्तान्निष्पेषयिष्यति कथमिमे वेगा धार्येरन्निति ।

**जयदेव** (**विहस्य ।**) एवं कस्मान्नोच्यते यत्समाचारपत्रपठनास्वादो दुस्त्यज इति ।

**पद्मावती** मत्त समाचारपत्रस्याच्छेदनार्थमेव[1] सर्वदा श्रीमता प्रणिधानम् । सर्वमवगम्यते । (**विहस्य ।**) नाहमसम्पूर्ण पठित्वेद भवते दास्यामि । अद्य तावद् बहूनि नूतनच्छायाचित्राणा विज्ञापनानि । कुत्र छायागृहे कि चित्रमिति सर्व सम्यक्तया ज्ञात्वैव समाचारपत्रमिद हस्तादपसारयिष्यते—ध्रुवमेतदवगन्तव्यम् ।

**जयदेव** (**सस्मितम् ।**) भर्तृपरायणाया भर्त्तारमप्रदर्श्य समाचारपत्र नैव पठितव्यमित्येष एव मनुप्रणीतो धर्ममार्ग. ।

**पद्मावती** कुत्र मनुना तथा लिखितम् ? लिखितमपि चेत्का क्विदानी मनुप्रोक्त वच श्रद्धत्ते ?

**जयदेव.** भवती ।

**पद्मावती** अथ भवान् ?

**जयदेव** . स्त्रीणामेव कृते मनुप्रोक्तानि वचासि न पुरुषाणां कृते । (**इति हसति ।**)

---

१ आच्छेदनम्='छीनना' to snatch out इत्यर्थः ।

पञ्चमम्

**पद्मावती** · शोभनोऽय समुदाचार पुरुषैराविष्क्रियते । पर न वय स्त्रिय पुरुषेभ्य परिहीयामहे । अस्माभिरपि सुदूर प्रास्तो मनुप्रणीत आचारप्रपञ्च ।

**जयदेव**· सुष्ठु शोभसे अनेन वाक्येन । (**विमृश्य**।) आम् । स्मृतम् । अद्य कार्यनिलयो द्रागेव गन्तव्य । साधु तर्हि । प्रात कृत्यान्येव प्रथम निर्वर्त्तनीयानि । त्वमप्यावश्यकी क्रियामभियुज्यस्व ।

**पद्मावती** सम्पादिता एव सर्वा क्रिया । केवल भवता निर्वर्त्य प्रत्यागमनमेव विलम्बितमिति मन्यताम् ।

**जयदेव** वर तर्हि । (**निर्गत**·।)

**पद्मावती** . (**स्वगतम्**।) सुप्रज्वलिताऽङ्गारशकटी[1] । यावत्पुरोडाशखण्डानेकैकशोऽङ्गारेषु निक्षिप्य अवतार्य तत्पृष्ठगता श्यामिकामपाकृत्य हैयगवीनाशेन च सम्रक्ष्यास्या चीनमृत्स्थालिकाया[2] स्थापयामि। (**तथा कृत्वा पुनरपि स्वगतम्**।) अङ्गारशकटी तावत्सावकाशा सवृत्ता। तदत्रैकस्मिन् बृहत्युदभाण्डके स्नानीय जल तापाय स्थापयामि, येन सम्यग्धग्धगायिता इमे अङ्गारा व्यर्था न भवेयु । (**तथा कृत्वा पुनरपि स्वगतम्**।) इदानी कामरूपिकाकषाय:[3] सम्पाद्य:। (**परिक्रम्य**।) इद तैलज्वालायन्त्रम्[4] । यावदस्योपर्येकस्मिन्पात्रे जनद्वयोपभोगपर्याप्त पानीय तापाय स्थापयामि । (**इति तैलज्वालायन्त्रं प्रवर्त्तयति । मुहूर्त्तं यावद् ज्वालायन्त्रस्य भरात्कारध्वनि श्रूयते । कंचित्कालं तूष्णीं स्थित्वा पुनरपि स्वगतम्**।)

---

१ 'अँगीठी' इति लोकभाषायाम् । २. 'चीनी मिट्टी की तश्तरी मे' इत्यर्थ· । ३ एष शब्द 'चाय' tea इत्यस्य कृते स्वीकृत । ४ अस्य शब्दस्य 'stove' इत्यर्थोऽभिप्रेत· ।

सम्यक्क्वथितुमारभत पानीयमिदानीम् । यावदवतारयामि । (**परिक्रम्य ।**) अथेय कषायधानी[1]। तस्या कामरूपिकापत्रचूर्ण निक्षिप्य सुतप्तेन पानीयेन पूरणीया सम्यगाच्छाद्य चैकत स्थापनीया । अस्मिन्पात्रके सिता न्यस्तव्या । अथेदानी वर्धमानक[2] स्तदाधारिका[3] च सम्यग्विशल्यीकृत्य[4] सज्जीकरणीया । चमसोऽप्येष विशल्यनीय । (**तथा कृत्वा पुनरपि स्वगतम् ।**) इदमासनमास्तरणीयम् । (**परिक्रम्य ।**) अथ तैलज्वालायन्त्रकार्यं समाप्तम् । तदिद शून्यीक्रियते[5] ।(**तथा कृत्वा पुरतो विलोक्य स्वगतम् ।**)-प्रत्यागतो जयदेव । सर्व ससिद्धमेव ।

**जयदेव.** . (**प्रत्यागत्य ।**) साधु-साधु । सम्यगुपनीत प्रातराशवस्तु । एष उपविशामि । (**उपविश्य कषायधानी समीपमाकृष्य तच्छदं समुत्सार्य चमसेन किंचित्सितां कषायपानीये निक्षिप्य तद्वर्णप्रकर्षणार्थं तस्मिश्चमसं परिचालयति ।**) अहो, अद्य तावत्पुरोडाशस्य करपत्रिता. खण्डा अपि सम्यगङ्गारिता हैयङ्गवीनेन च सम्रक्षितास्तिष्ठन्ति । कि वक्तव्यम् ! (**वर्धमानके कषायरसं क्षिप्त्वा तापितं दुग्धं सितां च योजयति । पुरतो विलोक्य ।**) पद्मावति, नून पठित नाम त्वयाऽशेषमपि समाचारपत्रम् । अथ तदत्रोपानय ।

**पद्मावती .** (**समाचारपत्रं जयदेवहस्ते सक्रामयति । **) अद्य 'द्वारिकायां' शोभन चित्र समागत वर्त्तते । सायसमये सत्वरमागम्यता कार्य-

---

१ 'चायदानी' tea-pot इत्यर्थ. । २. अस्य cup इत्येषोऽर्थ· । ३. आधारिका=Saucer ४. विशल्यनम्=पानी से धोना । 'विसळ्णे' इति मराठीभाषायाम् । ५ निर्वाप्यते इत्यर्थ. ६ Sliced इत्याग्लभाषायाम् ।

निलयात् । अवश्यं द्रष्टव्य तत् । सर्वथा सार्द्धपञ्चवादनवेलायां तस्यारम्भ. । तत्पूर्वमेवागन्तव्यम् । आगस्यते ?

**जयदेव: :** (**अनाकर्णितकं नाटयित्वा कामरूपिकाकषायमास्वादयन् ।**) अहोनैपुण्यं कपायनिष्पादनविद्यायाम् । पुगेडाशखण्डा अप्यास्वाद्यतरा. । अवश्य सुवचनीयाऽत्रभवती ।

**पद्मावती** (**विहस्य ।**)आम्रान्पृष्ट: कोविदारानाचष्टे[१] ! मयाऽनुयुज्यते[२] यदद्य छायाचित्रालोकनाय समागम्यते न वेति । कषायप्रशंसा नाऽनुयुक्ता ।

**जयदेव** :अहो,छायाचित्रावलोकनेन किं स्यात्तद् यदास्वाद्यतरपुरोडाश-भक्षणेन कामरूपिकाकषायपानेन च भवति । वस्तुनस्तारतम्य परीक्ष्यैव त्वमेव प्रत्युक्तासि ।

**पद्मावती :** आ किमुच्यता प्रतिवचनपाण्डित्य[3] भवतः । तथाप्य-प्रत्युक्त एव ममानुयोग ।

**जयदेव: :** य एष छायाचित्रनिबन्धन[४] ?

**पद्मावती** आम् ।

**जयदेव** · (**सस्मितम् ।**) तर्हि किन्तत्र प्रतिवक्तव्य येनाऽत्रभवती सुप्रीता स्यात् ?

**पद्मावती :** तदेव यच्छ्रीमते रोचते ।

**जयदेव: .** (**सुप्रसन्नवदनः सन् ।**) तदद्य साय छायाचित्रावलोकनार्थं-मवश्य गन्तव्यम् । अहमपि तथैव समुत्सुकोऽस्मि यथा त्वमसि ।

**पद्मावती :** (**आश्चर्यातिशयं रूपयित्वा सस्मितम् ।**) अद्भुतं श्रूयते—

---

१. 'पूछा कुछ जवाब कुछ' इति भाषायाम् । २. अनुयुज्यते=पृच्छयते ।
३. उत्तरप्रदानकौशलमित्यर्थ. ४. छायाचित्रसम्बन्धीत्यर्थ. ।

सततं पञ्चभ्य. संवत्सरेभ्यो ममायमाग्रह· । नैव कदापि भवद-ङ्गीकारं गतः । अद्य नामैकपद एवाङ्गीकृत । मन्ये जागतिकेषु सप्ताश्चर्यपदेष्वष्टममाश्चर्यपदमेतद् यदद्य भवादृक्षश्छायाचित्र-विलोकनवितृष्णो जन एकस्मिन्नेवानुरोधवाक्ये सतृष्णः समजायत ।

**जयदेव** : इतोऽपि बहून्याश्चर्याणि श्रोष्यसि । अस्तु । पर कस्मिन् छायागृहे ?

**पद्मावती :** अत्याधुनिके सर्वसौविध्यसमन्विते 'द्वारिका'ख्ये छायागृहे । अवश्यमायास्यते न वा ?

**जयदेव** : अवश्यम् । अवश्यमायास्यते । त्वया मात्र समय एव सम्पा-दितवहिर्गमनवेशभूषया स्थातव्यम् । यतो हि तद्गृह सत्वरमेवोप-गन्तव्यमस्ति । महान् सम्मर्द[1]स्तत्र प्रवेशशुल्कपत्रादाने लोक-स्येति श्रूयते । निमेषस्यापि विलम्ब सङ्कल्पितकार्यवस्तुनो बाधा जनयेत् ।

**पद्मावती** : (**विहस्य** ।) मत्तोऽप्यधिकतरं छायाचित्रगृहविषयक ज्ञानं तु भावत्कमेव प्रतिभाति । अस्तु । भवदागमनात्प्रागेव सर्वं सम्पाद्य स्थास्यामि । तदा तु जातम् ?[२]

**जयदेवः** : एतद्वचनस्य ममायमेवाभिप्रायो यत्प्रायेण स्त्रीणां केश-शृङ्गारे मुखरेणुरूषणे शाटकसव्यानपरिधान एव सर्वोऽपि कालः समाप्ति गच्छति । तस्मात्किञ्चित्सावधानया भवत्या वर्त्ति-तव्यमिति । ( **समाचारपत्रपृष्ठानि चालयित्वा** । ) अये, अद्य आकाशवाण्याः कार्यक्रमोऽपि समाचारपत्रे मुद्रितोऽस्ति । सपाद-

---

१ जनसम्मर्दः ।

२ 'तब तो ठीक हो जायगा न ?' इत्याशय ।

सप्तवादनवेलायामाकाशवाण्याः किन्दुबिल्वकेन्द्रात् सौभाग्यवत्या वसुन्धराया मुम्बापुरवास्तव्यायाः सङ्गीतानुष्ठानं स्मर्यते। तत्सम्प्रति सप्तवादनादूर्ध्वं द्वादश निमेषा मम मणिबन्धवेलायन्त्रके[1] सजाताः सन्ति। अथ ध्वनिप्रतिग्रहयन्त्रं[2] सत्वरं प्रवर्त्तय।

**पद्मावती** (**सुप्रहृष्टवदना स्वस्थानादुत्थाय भित्तिफलकस्य ध्वनिप्रतिग्रहयन्त्रं प्रवर्त्तयति।**) हन्त, मया तु विस्मृतमेवासीत्।

**जयदेवः** : कस्मान्न विस्मरिष्यसि—सुप्रियं यदद्य श्रुतवत्यसि ?

**पद्मावती** गृहीतसुप्रियोदन्तः सर्व एव जन्तुर्हर्षपरिगृहीतचित्तः सन्नावश्यकमपि करणीयकृत्यजातं विस्मरति। एष तु साधारणो नियमः।

**जयदेव** : आस्तां तावत्। अथ केन्द्रसङ्केतनसूचिका[3] कुत्र स्थापितवत्यसि ? (**विलोक्य।**) इयं तु गोनर्दपुरकेन्द्रं सङ्केतयति। तस्मादपसार्य तां किन्दुबिल्वकेन्द्रमानय।

**पद्मावती** तथा। (**इति प्रतिग्रहयन्त्रगतां केन्द्रसङ्केतनसूचिकां यथानिर्दिष्टे स्थाने समायोजयति।**)

(**अथ किन्दुबिल्वकेन्द्रस्य ध्वनिः श्रूयते।**)

(**नेपथ्ये।**)

**केन्द्रोद्घोषकः** : इदमखिलजम्बूद्वीपीयाकाशवाण्याः किन्दुबिल्वकेन्द्रम्। इदानीमस्माकं पुण्येश्वरपुरकेन्द्रसंगीतानुष्ठात्री सौभाग्यवती वसुन्धरादेवी मुम्बापुरवास्तव्या देवताराधननिबन्धनं गीतं प्रस्तौति। तत्र तया महाकविजयदेवविरचितं दशावतारकीर्त्ति-

---

१. 'रिस्टवाच' इत्ययमस्य शब्दस्याभिप्रेतोऽर्थः।

२. 'रेडियो सेट' इत्यर्थः।

३. 'रेडियो की सुई' इत्यर्थः।

वर्णन गीयते यस्येय प्रथमा पक्ति—'प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्' इति ।

( **अथ तन्त्रवाद्यानां सुमधुरो रव श्रूयते ।** )

**जयदेवः** · (**हर्षभूयिष्ठम् ।**) अये, मदीयमेव गीतवस्तु प्रारभ्यते । पद्मावति, शृणु । शृणु । सम्यक्तदेकश्रवणा शृणु ।

**पद्मावती :** (**सरोमाञ्चगद्गदम् ।**) अम्मो[1] , इद किं भवदीय वस्तु वसुन्धरादेव्या गीयते ? हन्त, कियानिवायमानन्दोदन्त !

**जयदेव :** ( **आनन्दातिरेकद्योतक कृतककोपं नाटयित्वा ।** ) रासभश्यालका खल्विमे किन्दुबिल्वकेन्द्रसचालका । नाऽहं पूर्वमेव सूचित. पत्रेणाऽपि । मासचतुष्टय जात गीतस्यैतस्य ध्वनिक्षेपणार्थं[2] प्रहितस्य ।—आवेदनपत्रेण सार्धम् । यदि मया समाचारपत्रे वसुन्धरादेव्या नाम वाचयित्वा तस्या अनुष्ठानश्रवणार्थं त्वं न प्रयुक्ताऽभविष्यस्तर्हि मया मदीय वस्तु श्रुतमेव नाऽभविष्यत् ।

**पद्मावती** . (**सस्मितम् ।**) पर भवता मामससूच्यैव प्रहित तस्य फलमेतत् !

**जयदेव.** : सर्व त्वां सूचयित्वैव करणीयमिति को नियम. ?

**पद्मावती :** (**लीलया ।**) न कर्त्तव्यम्—एवमेव फलमधि लप्स्यते ।

**जयदेव** . (**तां वचनाद्विनिवार्य ।**) नि शब्दा भव । वसुन्धरादेवी गीतं प्रारभते ।

( **उभावपि तूष्णीकौ तिष्ठतः ।** )

( **वसुन्धरादेव्या. संगीतस्वनः श्रूयते ।** )

---

१ 'अम्ब भो·' इत्यस्याऽपभ्रष्टमाश्चर्यव्यजक रूपम् ।

२ ध्वनेः शब्दस्य क्षेपण परितो विकिरणम् इति ध्वनिक्षेपणम् । 'Broadcasting' इत्याग्लभाषा ।

( नेपथ्ये । )

गीतम्—

"प्रलयपयोधिजले
धृतवानसि वेदम्,
विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ।
केशव,
धृतमीनशरीर,
जय जगदीश, हरे ! ॥"

**जयदेवः** : आः कियानिव श्रुतिमनोहरः कण्ठरवो वसुन्धरादेव्याः !

**पद्मावती** : नूनं हृदयमिदं परवदिवाकृष्य नीयते । भवदीयः शब्द-प्रयोगो वसुन्धरादेव्याश्च सुमधुरः स्वरान्दोलः—उभयमपि रत्नकाञ्चनसंयोगं जनयति । धन्यो भवान् धन्या च वसुन्धरा-देवी ।

**जयदेव** : केवलमेकमेव नैयून्यमुपलक्ष्यते । 'विहितवहित्रचरित्रमखेदमि' त्यत्र 'चरित्र' शब्दे 'रि' इत्येतस्य स्थानेऽपि 'हि' इत्येव समाग-मिष्यच्चेदधिकतरं श्रवणरुचिमजनयिष्यत् । पुष्कलं प्रयतितं मया परं 'हित्र'ध्वनिकः प्रसक्तविषयानुकूलः संस्कृतशब्द एव नोपालभ्यत ।

**पद्मावती** : किमत्र बहुना विचिन्तितेन ? पूर्वजनैः प्रयुक्तः शब्दो नोपलभ्येत तर्हि कश्चन नूतनः शब्दो निर्मीयेत । कश्चनापि 'कहित्र'—'गहित्र'—'जहित्र'—'दहित्र'—'नहित्र'—'महित्र'—'रहित्र'—'सहित्र' इत्येवम्प्रकारकः । एकदा काव्याख्ये वस्तुनि कविना प्रयुक्तः शब्दस्तदा स पाठकैः केनाप्यर्थेन स्वयमेव

सयोज्यते । कश्चनापि प्रसङ्गगतोऽर्थस्तत्र निपात्यते । तस्मादाद्यैः कविभिरस्मिन् वस्तुनि भूयसी चिन्ता न कार्या । 'ऋषीणा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावती'त्येष न्यायः सर्वदैव जागर्त्ति ।

**जयदेव.** . अयमुपदेशस्तत्रैव · तिष्ठतु । मम गीत पलायितमिव प्रतिभाति । श्रुतमपि सर्व त्वयाऽश्रुत विहितम् । मुहूर्त्त यावत्तूष्णी भव ।

**(वसुन्धरादेव्या. संगीतस्वनः पुनरपि श्रूयते ।)**

**(नेपथ्ये ।)**

"वसति दशनशिखरे
धरणी तव लग्ना—
शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ।
केशव,
धृतशूकररूप,
जय जगदीश, हरे ! ॥"

**पद्मावती :** अवर्णनीय माधुर्यम् । अहह, किमुच्यताम् !

**जयदेव** : मन्ये वसुन्धरादेव्या मम साधारणेऽपि गीतवस्तुनि प्राणाः संचारिता !

**पद्मावती :** एव क्रियताम् । वसुन्धरादेवी स्वगृहे निमन्त्र्यताम् । अहं तां सत्करिष्यामि ।

**जयदेव** : सुचिन्तितो विचार । ममाप्येतादृशमेव मनः । अद्यैव प्रयते ।

**पद्मावती :** 'प्रयते' इत्येतस्य कोऽर्थः ? अस्माकं प्रतिवेशिना गृहे

दूरसम्भाषयन्त्रं[1] परह्य एव सस्थापितम् । तत्र गत्वा तेन यन्त्रेण आकाशवाण्या केन्द्रस्थाः कर्मकृत सम्प्रत्येव सूच्यन्तामेतस्मिन् विषये । अथवा अनुष्ठानपरिसमाप्तौ यदा सा पारिश्रमिक-प्रतिग्रहणार्थं कृत्यपरिचालनकक्षे[2] अनुष्ठानकक्षात्[3] प्रत्यागमिष्यति तदा सैव दूरसम्भाषेण भाषितव्या ।

**जयदेव** : बाढम् । सुकर उपायः । अधुनैवाश्रयिष्यते ।

**पद्मावती** परिसमाप्त गीतम् । अथ तूष्णी स्थित्वा उद्घोपकस्य घोषणावाक्य श्रूयताम् ।

**(उभावपि तूष्णी तिष्ठत ।)**

**(नेपथ्ये ।)**

**केन्द्रोद्घोषक** · इदानीमेव भवद्भिरस्माकं पुण्येश्वरपुरकेन्द्रसगीतानुष्ठात्र्या सौभाग्यवत्या वसुन्धरादेव्या मुम्बापुरवास्तव्यया प्रस्तुत महाकविजयदेवविरचित दशावतारकीर्त्तिवर्णनाख्यं गीत श्रुतम् । इदमाकाशवाण्या. किन्दुबिल्वकेन्द्रम् । एतदनन्तर. कार्यक्रमः कतिपयेष्वेव क्षणेषु प्रस्तुतो भवद्भिराकर्णयिष्यते ।

**पद्मावती** : नूनमेतस्मिन्नायुषि प्रथमोऽयमवसरो यदाऽह भवदीयमभिधानमाकाशवाण्या केन्द्रेण ध्वनिक्षिप्तमाकर्णयामि । चिररात्राय मनस्येव सवर्धिता मदीयाऽऽकाक्षा एवमद्य पूर्ति गता । धन्यास्मि ।

---

१. 'Telephone' इत्यर्थः ।

२. 'Duty-Room' इत्यस्य कृते प्रयुक्त. शब्द· ।

३. 'Studio' इत्येतदर्थक शब्दः ।

**जयदेवः** : एष तवानुभाव[1] । अहं तावत्तव चरणचारणः । तथ्य-मिद मयैकस्मिन् श्लोके कथमुपनिबद्ध तच्छृणु ।—

"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा,
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती,
श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेत—
मेत करोति जयदेवकवि प्रबन्धम् ।"

**पद्मावती** (**सस्नेहं सस्मितं च चक्षुर्व्यापार नाटयित्वा।**) नून धूर्त्तो भवान् । पत्नीमसूचयित्वैव कार्यं विधीयते ।

**जयदेव.** (**विमृश्य।**) अस्तु । सम्प्रति दूरसभापणार्थं गम्यते । स्नानीयं जलमितोऽप्यनुष्णमेवास्ति । आगत्य स्नान विधास्ये । त्वमपि शाकादिपरिक्रयार्थ शाकमण्डिका[2] गच्छ । अद्यास्वाद्य-विशेषः कश्चन पाकप्रकार सम्पाद्यताम् ।

**पद्मावती** : (**सस्मितम्।**) अवश्यमवश्यम् । तथाविध सम्पादयामि यथाविध पाकप्रकार विलोक्यैव भवदीय मनो हृष्ट प्रसन्न च स्यात् । यथोक्त मनुनाऽपि—'दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्चे'ति ।

**जयदेव.** : (**विहस्य।**) समीचीनम् । मनुप्रोक्तः सर्व आचारप्रपञ्चस्तु सुदूरं प्रास्त आसीत् । इदानी भवदुक्तस्य तस्य किम्प्रतिपन्नम् ?

**पद्मावती** : अस्माकं तावदेष नियम —'गुडं तु प्रतिगृह्णीयान्मृत्पिण्डं दूरत. क्षिपेदि'ति ।

---

१. अनुभाव प्रतापः ।

२. शाकादिवस्तुविक्रयार्थं स्थिरीकृतः स्थानविशेष । 'सब्जी-मण्डी' इति लोकभाषा ।

(नेपथ्ये ।)

शाक गृह्यतां शाकम् !—त्रीरसेनक शाकम्[1], पुष्पगोजिह्वाशाकम्[2], ताम्रभण्टाकीफल शाकम्[3], पालक्याशाकम् ![4] शाक गृह्यतां भो शाकम् !!

**जयदेव**. . श्रा शाकविक्रयिकाऽपि सम्प्राप्ता त्वदर्थमत्रैव । पश्य, कीदृशो दीर्घसूत्रिषु देवस्याऽपि पक्षपात !

**पद्मावती** : तदर्थ प्राक्तनजन्मनि प्रभूतः सुकृतसञ्चय करणीयो भवति । त्वर गम्यते—श्र ।

(इति परस्परं स्मयमानावुभावपि यथाभिप्रेता दिश निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रथम सवाद ।

---

१ श्रालू (Potato) का साग ।

२ फूल-गोभी (Cauliflower) का साग ।

३. टमाटर (Tomato) का साग ।

४. पालक (Spinach) का साग ।

षोडशम्

## द्वितीयः संवादः ।

# कोकिलाक्षकोयष्टिकीयम् ।

## प्रथमं दृश्यम् ।

( ततः प्रविशति पल्यङ्कस्थो ध्वनिप्रतिग्रहयन्त्रादाकाशवाण्या वीणावादन-कार्यक्रम शृण्वन् कोकिलाक्षः पाककर्मणि सलग्ना कोयष्टिका च ।)

**कोकिलाक्ष** : वा-वा कीदृशोऽय देशकारराग ! स च वीणायाः कोमलतरेषु तन्त्रस्वरेष्वारोप्य ध्वनिक्षिप्तो भवति । हन्त, माधुर्यस्य परा काष्ठा सजायते । (क्षण यावच्छ्रवण नाटयित्वा ।) आ, रागस्य विलम्बितगात्रादिदानी द्रुतगात्रे प्रविश्यते वीणावादकेन । नून शब्दश परा काष्ठा सजाता परा काष्ठा । (मुहूर्त्तं यावत्तालबन्धमनु शिर सन्धुननं तत्कालसहजमवयवपरिचालनं च नाटयित्वा ।) कोयष्टिके, शृणु-शृणु । कीदृश मधुरमिदं वीणावादनम् ! वा-वाः ! (श्रवणसमाधि नाटयति ।)

(क्षणानन्तरमाकाशवाण्या वीणावादनकार्यक्रम समाप्ति गच्छति ।)

**कोकिलाक्ष** हन्त, समाप्त कि॰ वीणावादनम् ?

(नेपथ्ये ।)

**आकाशवाण्युद्घोषकः** हम दिल्ली से बोल रहे हैं। इस समय सबेरे के नौ बजा चाहते है। हमारी पहली सभा समाप्त होती है। साढे बारह बजे हमारी दूसरी सभा बहनो के कार्यक्रम से आरम्भ होगी। तब तक के लिये हमे आज्ञा दीजिये।

(अथ आकाशवाण्या ध्वनिक्षिप्तो नववादनसूचको घंटाध्वनि श्रूयते ।)

**कोकिलाक्ष** . (समाधिभङ्गं रूपयित्वा स्वगतम् ।) हन्त, नववादनं भवति

किम् ? ( **उत्थाय प्रतिग्रहयन्त्रं शून्यीकृत्य**[1] **कोयष्टिकामुद्दिश्य ।** )
कोयष्टिके, पाकस्य का प्रवृत्ति ? नववादनवेला तु सजाता । द्रुतमेव कार्यनिलयं प्रति गन्तव्यम् ।

**कोयष्टिका** (**मुखं परिवृत्य ।**) जात. कि श्रवणसमाधिभङ्ग. ? उत्थीयताम् । स्नानादिक निर्वर्त्य समागम्यताम् । सम्पन्न एव पाक इत्यवगन्तव्यम् । पञ्च निमेषाः पर्याप्ता भविष्यन्ति मम क्रियापूर्त्तौ ।

**कोकिलाक्ष** . ( **अपसव्येन करेण स्वकीयं मुखमडलमामृशन् कोयष्टिका-मुद्दिश्य ।** ) हन्त भो, अद्य तावत् क्षौरमपि कर्त्तव्यम्भवति । विस्मृतमेव मयाऽऽकाशवाणीकार्यक्रमश्रवणैकपरतन्त्रचेतसा । तस्मात् क्षौरस्य सर्वमप्यावश्यक सामग्रीजात द्रुतमुपानय । स्नान पश्चात् करिष्यामि । आदौ तावदेषा क्षुरक्रिया सम्पन्ना भवतु ।

**कोयष्टिका** (**विहस्य ।**) आ, क्षौरमपि नाऽनुष्ठितम् ? अथेदानी प्रारब्धायाः क्षुरक्रियाया कदा नाम परिपूर्त्ति. स्यात् ? सर्वत्राऽस्मिन् विलम्बाचारेऽहमेवोपालब्धा भवामि । करोति भवान्, उपालम्भभाजन भवाम्यहम् । स्वकृतकार्यापराधस्य—
(**इत्यर्धोक्ते ।**)

**कोकिलाक्ष** . ( **मध्य एव विनिवार्य ।** ) मैव वेलाविनाश कार्षी । सत्वरमुपानय क्षौरसाधनानि ।

**कोयष्टिका** : ( **भ्रूसङ्कोचं नाटयित्वा ।** ) तान्यपि मयैवोपनेतव्यानि ? एष मम कार्यविभागः श्रीमता वा ? अन्विष्यता कुत्र पातितानि क्षौरसाधनानीति । नाह मुहूर्त्तमपि स्वस्थानादपसर्त्तु शक्नोमि । कीदृश मे पाकस्य कार्यगौरवमिति नैव दृश्यते किम् ?

---

१. शून्यीकरणम्=क्रियाविरहत्वापादनम् ।

**कोकिलाक्ष** ( **वाधां रूपयित्वा** । ) कुत्रान्विष्येयम् ? क्षौरोपकरणपेटी न जाने कुत्र विनष्टा । न तस्या कुत्रापि प्रवृत्तिमुपलभे । त्वमेव निर्दिश मे कुत्र सा स्थापिता भवेदिति ।

**कोयष्टिका** (**मुख परिवृत्य** ।) वशवस्तुनिधानिकाया[1] प्रथमे खण्ड-फलके, यत्र भवता पुस्तकानि स्थापितानि, तत्रान्विष्यताम् । कदाचित् पुस्तकाना पृष्ठभागे सा निलीना स्यात् ।

( **कोकिलाक्षस्तथा करोति । तत्रैव सोपलब्धा भवति ।** )

**कोकिलाक्षः** अस्तु नाम । प्राप्ता सा तपस्विनी । अथाऽऽदर्श.[2] कुत्र ? सत्वरं निर्दिश ।

**कोयष्टिका** (**सस्मितम्** ।) पृष्ठतो विलोक्यताम् । भित्तिकीलकमालम्ब्य तिष्ठत्यादर्श ।

**कोकिलाक्षः** ( **मुख परिवृत्याऽऽदर्शं पश्यति । हस्ते तमादाय ।** ) **लब्ध** आदर्श । अथ क्षौरार्थं कुत्राऽऽस्यताम् ?

**कोयष्टिका** इय काष्ठोपवेशनी[3] । अय च काष्ठचतुष्पादकः[4] । तत्तत्र चतुष्पादके आदर्श संस्थाप्य तस्यैव पुरस्तादुपवेशन्यामुपविश्य क्षौर सम्पाद्यताम् । इदमपि कि सर्वं मयैवोपदेष्टव्यम् ?

**कोकिलाक्ष** (**तथा कृत्वोपकरणपेटीमुद्घाट्य मुण्डित्रे[5] निशितामेकां धातु-पत्रिकां[6] निवेश्य श्मश्रुचिबुककेशमुण्डनक्रियाऽऽरम्भं नाटयति । किंचिद्**

---

१ 'बास का बना रैक' इत्ययमर्थोऽभिप्रेतः ।

२. दर्पणम् । 'आरसा' इति मराठीभाषायाम् ।

३ 'लकडी की कुर्सी' इत्ययमर्थः ।

४. 'लकडी की मेज' इत्ययमर्थः ।

५. मुण्डित्रम्='रेज़र' इत्यर्थः ।

६. धातुपत्रिका='ब्लेड' इत्यर्थ ।

विंशम्

**बाधां रूपयित्वा कोयष्टिकामुद्दिश्य ।** ) अद्य त्वया न सम्यगुष्णमिद पानीयमस्या पात्र्या निक्षिप्तम् । पल्यूण[1] चैतन्न सम्यक्चिबुके लिप्त भवति । पल्यूणकूर्चकोऽपि[2] यथा तथैव । न जाने कदा वा चिबुकमिद सम्यक् सञ्जातक्षौर भविष्यति । केशा अपि मम चिबुके तथा प्रखरा यथा न धातुपत्री तेषा खण्डने क्षमा । समयस्तु पलायमान इव केशा नाम मे चिबुकस्य तथैव सुदृढ स्वस्थाने दण्डायमाना । न लेशेनाऽपि स्वस्थानपरित्यागाय प्रसीदन्ति । सर्वोऽप्यय तवैवानुभाव इति तर्कयामि ।

**कोयष्टिका** (**पुनरपि विहस्य ।**) पुरुषाणा या क्रिया फलवत्यस्तास्तु तेषामेवानुभावाद् याश्च न फलितास्ता. स्त्रीणामनुभावादिति शोभनोऽयं नियम. पुरुषैराविष्क्रियते । क्षौरविद्यायामपाटव स्वकीयमस्माकमेव शीर्षेषु निपात्यते । हन्त भो , कियदिद व्यवहारनैपुण्य पुरुषसमाजस्य ।

**कोकिलाक्ष :** (**चिबुक पुनरपि पल्यूणेन संलिप्य ।**) आस्तामय तत्त्वोपदेशः । ( **क्षौरसंभ्रमं नाटयित्वा ।** ) पश्य मुचिक्कण मुण्डित मया चिबुक न वेति द्राक्च सर्व निष्पादित न् वेति । कीदृश मे हस्तलाघव चिबुककेशमूलोत्पाटने—सुनिपुण निभाल्यतामिदानीम् । (**क्षौरं समाप्य चिबुकं कपोलमुत्तरौष्ठ च करतलेनाऽऽमृशन् ।**) भवतु । छिन्नाः केशाः । स्वच्छता नीतश्चायमुत्तरौष्ठपट्टः । साधु-साधु । ईदृशेन मुण्डित्रेण ईदृश्या च निशितया धातुपत्रिकया भाव्यं, येनाऽविलम्बमेव—निमेषद्वय एव—कृत्स्नमपि क्षौरकार्य सम्पूर्ण

---

१. 'Soap' इत्यर्थ ।

२. 'Shaving brush' इत्यर्थ. ।

स्यात् । ( विचिन्त्य । ) अथ स्नानार्थं गम्यते । कुतो मे अग-प्रोञ्छन[1] —कुतोऽन्तरंगिका[2] —कुतश्चाधोऽङ्गक ?[3] सत्वर-मुपपाद्यताम् । एष स्नानं कृत्वा—द्विनिमेषस्नान कृत्वाऽऽगच्छामि ।

**कोयष्टिका :** स्नानगृहे गत्वाऽवलोक्यताम् । सर्वाण्यपि वस्त्राणि चिररात्राय तत्रैव श्रीमन्त प्रतिपालयन्ति प्रतीक्षन्ते च तत्र भवदा-गमनम् । तत्रत्ये नागदन्तके[4] सर्वाण्यपि तानि भवद्दृष्टिपथमुप-यास्यन्ति ।

**कोकिलाक्ष.** शोभन-शोभनम् । जानासि स्वकीय कार्यव्यापार नाम ।

(इति निष्क्रान्त. ।)

**कोयष्टिका** (स्वगतम् ।) इतरत्तु सर्व परिसमाप्तम् । अथ चाणक्य-मूलकस्य[5] गृञ्जनस्य[6] च खर्जो[7] निर्मातव्य. । यावत्कक्षान्तरं गत्वा खर्जनी[8]मानयामि ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

इति द्वितीये सवादे प्रथम दृश्यम् ।

---

१. 'अँगोछा' इति भाषायाम् ।

२ अन्तरङ्गिका='बनियाइन' इति भाषायाम् ।

३ अधोऽङ्गक =कच्छा, underwear इत्याग्लभाषायाम् ।

४ नागदन्तक:='खूँटा' इति भाषायाम् ।

५. चाणक्यमूलकम्='छोटी-मूली' इति भाषायाम् ।

६. गृञ्जनम्='गाजर' इति भाषायाम् ।

७. खर्ज ='कस' इति भाषायाम् ।

८. खर्जनी=खर्जनसाधनम् । 'कद्दूकस' इति भाषायाम् ।

## द्वितीयं दृश्यम् ।

(नेपथ्ये स्नानागारस्थसहस्रधारतुषारयन्त्रस्य जलनिर्झरणध्वनिस्त-दधस्तात्स्थित्वा निर्भर स्नानानन्दमनुभवत. कोकिलाक्षस्य तत्कालसहज-गीतध्वनिश्च श्रूयते ।)

गीतम्—केदाररागे द्रुतलयेन गीयते ।

"क्वाऽसि हे चारुहासिनि,
हृदयनिवासिनि, लोकविकासिनि,
क्वाऽसि हे चारुहासिनि ! ॥ध्रुवम्॥
अस्मि तवैव सुमुखि हे, दास. ,
त्वत्पदकमलतले कृतवास· ।
क्वाऽसि हे चारुहासिनि ? ॥"

(प्रविश्य ।)

**कोयष्टिका :** ( दृढपिहितस्नानगृहद्वारकपाटघट्टन नाटयित्वा । ) अयि भोः, काऽपि वेलाऽत्रभवत. स्नानार्थ गतस्य । कृपया त्वर्यताम् । भोजन-म्परिवेषितमनुष्णतां भजते । इद स्नानगृहसगीतमत्रैवाऽवसीयताम्।

(नेपथ्ये तथैव गानमारब्धं श्रूयते ।)

**कोयष्टिका :** अपि श्रूयते मद्वचनम् ?

(गानं तथैव प्रवृत्त श्रूयते ।)

**कोयष्टिका :** (**इतोऽप्यधिकं घट्टनध्वनिं जनयित्वा ।**) समाप्यतां स्नानम् । वेला सजाता ।

(**नेपथ्ये स्नानं समाप्य तुषारयन्त्रं शून्यीकृत्याऽङ्गप्रोञ्छनेन गात्रमनार्द्रीकुर्वत कोकिलाक्षस्य तत्कालसाहजिकाः सम्भ्रमध्वनयः श्रूयन्ते ।**)

**कोयष्टिका :** (**बाधां रूपयित्वा ।**) अह तु परिपीडिताऽस्मि ।

(**नेपथ्ये कोकिलाक्ष. पृच्छति ।**)

किमुपदिष्टवती श्रीमती ? पुनरप्युपदिशतु ।

**कोयष्टिका** . कृपया समाप्यता सर्वोऽपि स्नानाचार । भोजनार्थमुपस्थीयताम् ।

(**नेपथ्ये ।**)

बाढम् । एष आगतः ।

(**तत प्रविशति निर्वर्त्तितस्नानाचारः कोकिलाक्ष. ।**)

**कोकिलाक्षः :** का वेला साम्प्रत घटिकायाम् ?

**कोयष्टिका** . केवल विंशतिर्निमेषा अवशिष्यन्ते दशवादनवेलायाम् ।

**कोकिलाक्षः** · आ, विंशतिर्निमेषा. ? इय तु मन्ये गुर्वी मात्रा । एष निमेषत्रये भोजनक्रियां परिसमापयामि । मैव भेतव्यम् । (**विचिन्त्य ।**) इदमन्तरङ्गवस्त्रयुगल केन प्रक्षालयिष्यते ? त्वया वा मया वा ? (**क्षणं विरम्य ।**) भवतु । प्रक्षालयाम्येवाहम् ।

**कोयष्टिका** (**प्रहासेन हस्ताञ्जलिं बद्ध्वा ।**) कृपया नायमनुग्रहो वस्त्रप्रक्षालनस्येदानी करोतु मयि श्रीमान् । यदा पुष्कल· समयो भवति, तदा तु नेदं कार्यमाद्रियते । यदा नाम खलु समयस्याभावस्तदा प्रचुरमुपदर्श्यते उत्साह श्रीमता । सम्यगवैमि श्रीमतां वस्त्रप्रक्षालनात्पिण्डमोचनचातुर्यम् । इदानी तत्सर्व तथैव तिष्ठतु ।

पश्चान्मयैव स्वय प्रक्षालयिष्यन्ते वस्त्राणि । नून प्रशंसनीय खलु पुरुषाणामेष कार्योत्साह । किमुपवर्ण्यताम् ।

**कोकिलाक्ष :** (हसन् ।) द्रष्टुकामा चेद्भवती मम प्रक्षालनकार्योत्साह-मिदानीमप्येकस्मिन्नेव निमेषे उभयमपीद झटित्येव प्रक्षाल्याऽपास्तु शक्नोमि ।

**कोयष्टिका** तिष्ठत्वयमुत्साहातिरेक: । जानामि भवत प्रक्षालन-पाण्डित्यमपि । विनाऽपि पल्यूणनिवेशन केवल प्रणालस्याध-स्ताज्जलस्य धाराया निक्षिप्याऽऽकृष्य निष्पीड्य च तथैव वस्त्रा-णीमान्येकतोऽपास्तानि भवेयु । को लाभ ईदृशे प्रक्षालने ?

**कोकिलाक्ष** · भवतु-भवतु । नाऽहमिदानी विवादाय समय लभे । भोजन तावत्परिवेषय ।

**कोयष्टिका :** परिवेषितपूर्वमेव । केवल तस्योदरस्थीकरण एव विलम्बोऽस्ति ।

**कोकिलाक्षः** . ( **सम्भ्रमं रूपयित्वा ।** ) आ , एष निगिलामि । यथा द्विनिमेषस्नान, तथैव द्विनिमेषभोजनमपि मम । शासनकार्यनिलय-नियुक्तकानामस्मादृशाना तपस्विना को नाम प्रातर्भोजने रसग्रहणादर. ?

**कोयष्टिका :** अत्र नाऽस्ति शासनयन्त्रस्य लेशमात्रेणाऽपि वचनीयता । यूयमेव वचनीया खलु । गृहिण्या सप्रयत्न निष्पादितेष्वपि सुस्वादुपाकप्रकारेषु यदि यूयमेवाऽऽलस्यवशात् कार्यान्तराणि वेलायामसम्पाद्य भोजनार्थमावश्यकी वेला नैव पश्यथ, तर्हि कथमन्ये जना वचनीया स्युः ? अस्तु । त्वरितमाग

चोष्णोष्णानि भोज्यवस्तूनि । अद्य भवत्प्रिय आढक्याः सूप[1] सम्यङ् नवनीतेन घृतेन[2] जीरकसिद्धार्थकाभ्या[3] रामठचूर्ण-मात्रया[4] च सस्कृत्य[5] परिवेपितस्तिप्ठति ।

**कोकिलाक्षः** अन्यत्किङ्किमस्ति निष्पादितम् ?

**कोयष्टिका** पत्रशाके वास्तूक[6]तण्डुलेरकयो[7] शाकम्, फलशाके सवीरसेनक लघुवृन्ताकम्[8], चाणक्यमूलकगृञ्जनयो खर्ज.; स्थूलवर्त्तुलवृन्ताकस्य भर्ज.[9], सोपस्करभृष्टतिलभूमुद्गबालनारिकेलहरितमरिचशृङ्गवेरकुस्तुम्बुरुजम्बीररसपरिपेषनिर्वृत्ता[10] लेह्या[11]—कि-कि वर्णयामि ? तप्तकादवतार्य[12] ज्वलिताङ्गारेषु निक्षिप्य सम्यक्परितो भङ्गुर सेकिता प्रत्यग्रपेपितसर्वश्रेष्ठ-

---

१ आढक्या सूप ='अरहर की दाल' इति भाषायाम् ।

२ नवनीत घृतम्='मक्खन का ताज़ा घी' इति भाषायाम् ।

३ जीरक.='जीरा', सिद्धार्थक ='सफेद सरसो' इति भाषायाम ।

४ रामठचूर्णम्='पिसा हुआ हीग' इति भाषायाम् ।

५ सस्कृत्य=भावयित्वा । 'छौककर' इति भाषायाम् ।

६ वास्तूकम्='बथुआ' इति भाषायाम् ।

७. तण्डुलेरक ='चौलाई' इति भाषायाम् ।

८ वृन्ताकम्='बैगन' इति भाषायाम् ।

९. भर्ज ='भुरता' इति भाषायाम् ।

१०. उपस्कर ='मसाला'; भूमुद्ग ='भुईमूग' इति मराठीभाषायाम्, 'मूगफली' इति हिंदी भाषा; शृङ्गवेरम्='अदरख'; कुस्तुम्बुरु ='कोथिंबीर' इति मराठीभाषायाम्, 'हरा धनिया' इति हिंदी भाषा ।

११. लेह्या='चटनी' इति भाषायाम् ।

१२. तप्तक =ऋजीषम् । 'तवा' इति भाषायाम् ।

पञ्चनदगोधूमपिष्टविनिर्मिता घृतसिक्ता सुप्रफुल्ला गोलाकाराः पोलिकाश्च[1] (इत्यर्धोक्ते।)

**कोकिलाक्ष.** : (मध्य एव विनिवार्य।) विरम-विरम। आस्तामय स्वकृत-पाकस्य वर्णनोत्साह। अन्यथा श्रवणमात्रेणैव पूरिते जठरे, पिण्डेन तस्य पूरण कठिन स्यात्। (इति हसति।)

**कोयष्टिका** आगम्यता त्वरितम्। परिवेषिता स्थालिका[2] सस्पृह भव-दुपस्थान प्रतीक्षमाणा तिष्ठति।

**कोकिलाक्ष.** . नून गृहिणी नाम सा, या 'कोयष्टिके'त्याख्या स्वसूप-शास्त्रप्रावीण्येन भर्तृभवत्या च सम्यगभिभूषयति। अन्यास्तु केवल शब्दमात्रेणैव गृहिण्य।

**कोयष्टिका** पुष्कल सजात पत्नीगुणोपाख्यानम्। इदानी तूष्णी भूत्वा भोजनार्थमागम्यताम्। कार्यनिलयात्परावृत्य पुष्कलः कालो लब्धा श्रीमता पत्न्या प्रशसार्थम्।

**कोकिलाक्ष.** : आ एतेन कार्यनिलयशब्दग्रहणेन ते तावदिदानी किमपि स्मरामीव।

**कोयष्टिका** : कि तत् ?

**कोकिलाक्ष.** . (क्षण यावत्स्मृति नाटयित्वा।) शृणु। अद्य वासर. कः ?

**कोयष्टिका** : न ज्ञायते किमेतावदपि ? अद्य हि भौमवासरः। तत्रा-ऽवलोक्यताम्। तत्र भित्तिकोलकमालम्ब्य तिष्ठति वासराऽऽ-दर्श.।[3]

---

१. 'पोळ्या' इति मराठीभाषायाम्। 'फुलके' इति हिंदीभाषायाम्।

२. स्थालिका='थाली' इति भाषायाम्।

३. वासरादर्श.=दिनदर्श। 'Calendar' इत्याग्लभाषायाम्।

**कोकिलाक्ष** · त्वयि सङ्क्रान्तज्ञातव्याज्ञातव्यविवेकभारस्य कलत्रसचिवस्य मे किमेतया प्रत्यह वासराऽऽदर्श दर्शनशीर्षवेदनया ? अस्तु । शृणु ।—(इत्यर्धोक्ते) ।

**कोयष्टिका** · (मध्य एव विनिवार्य) । किमस्त्यपरं श्रोतव्यम् ?

**कोकिलाक्ष** : भौमवासर इति भणितवत्यसि न वा ? तस्मात्कुतोऽद्य कार्यनिलय ? कस्मादपि कारणविशेषादद्य कार्यनिलयस्याऽस्मदीयस्य मोक्ष [1] स्मर्यते । तद्विक्रीतविक्रेतव्यस्येव विक्रयिकस्य सुखस्वापमुत्सृज्य वृथैव मया क्षौरस्नानादिसम्भ्रमो विहित ।

**कोयष्टिका** शोभन सञ्जात नाम । कार्यनिलयगमनश्रमसभ्रमाद् प्रागेव सम्पादिताखिलनैत्यिकाचार कृतोपकार इवैव मयि श्रीमान् । अद्य सुनिश्चितं बहिर्गन्तव्यमावाभ्या नूतनच्छायाचित्रावलोकनप्रीत्यर्थम् ।

**कोकिलाक्षः** . (**स्वगतम्** ।) हन्त, न मया साधु समाचरितमेतद्विज्ञाप्यैतस्यै कार्यनिलयमोक्षस्याद्यतनस्य । औदरिकस्याऽभ्यवहार्य इवैतत्कालिकस्य गृहिणीजनस्य सर्वत्र छायाचित्रावलोकनमयमेक एव विषय. । (**प्रकाशम्** ।) आ , सुरुचिर भणासि । निर्दिश तावत्स्वयपाकगृहस्य मार्गम् ।

**कोयष्टिका** . (**सप्रहासम्** ।) विस्मृतस्वयम्पाकगृहमार्ग इत इतोऽत्रभवान्।

(**इत्युभावपि स्मयमानौ निष्क्रान्तौ** ।)

इति द्वितीये सवादे द्वितीयं दृश्यम् ।

इति द्वितीय सवाद. ।

---

१. मोक्ष ='छुट्टी' इति भाषायाम् ।

## तृतीयः संवादः ।

# सहस्रपत्रकहिलमोचिकीयम् ।

(ततः प्रविशति पिप्पलाद. कार्यनिलयम्प्रति यातुमुद्यतस्तज्जनकः सहस्र-पत्रकस्तत्सहोदरी कुज्झटिका च ।)

**पिप्पलाद** : (दक्षिण हस्तमुद्यम्य ।) तात, टा ऽऽ टा ऽऽ ।

**सहस्रपत्रकः** : (हस्तमुद्यम्य तरङ्गयित्वा च ।) टा ऽऽ टा ऽऽ ।

**पिप्पलाद** तात, किसङ्ख्येन नगरयानेन[1] यास्यते ?

**सहस्रपत्रक** : सप्तविशतिसङ्ख्येन ।

**कुज्झटिका** तात, टा ऽऽ टा ऽऽ ।

**सहस्रपत्रकः** : टा ऽऽ टा ऽऽ ।

**कुज्झटिका** · कार्यनिलयात्परावर्त्तनकाले मदर्थङ्कानि-कानि खाद्यवस्तून्यानेष्यन्ते ?

**सहस्रपत्रकः** . (सस्मितम् ।) नहि किञ्चिदपि ।

**कुज्झटिका** : ( बालसुलभ सुस्निग्धं कृतककोप रूपयित्वा । ) अ-अ, आनेयानि कान्यपि । नो चेद् भृशं कुप्यामि । सर्वेषाम्पितरः परावृत्तौ स्वबालकेभ्य पुष्कलानि खादनकान्यानयन्ति । भवानेव कस्मान्नाऽऽनयेत् ? अप्यानेष्यति भवान् ?

**सहस्रपत्रक** : यतिष्ये । पर नाहम्प्रतिश्रोतु शक्नोमि । यतो हि परावर्त्तनकाले तादृश. सम्भ्रमो भवति, येन सर्वमप्यन्यदवश्यकरणीयं विस्मर्यते ।

---

१. नगरसीम्न्येव लोकाना नयनाऽऽनयनकर्मण्युपकारक यानं 'नगरयानमि'ति निगद्यते । 'Bus' इत्यर्थः ।

(अपटीक्षेपेण प्रविश्य ।)

**हिलमोचिका :** ईदृशान्यपि वस्तूनि विस्मर्यन्त इति तु महच्चित्रम् !

**सहस्रपत्रकः :** ( **स्वभार्यां हिलमोचिकामुद्दिश्य ।** ) तर्हि त्वयैव कस्मान्नाऽऽनीयन्ते ? तव तावदत्रैव गृहेऽवस्थान भवति ।

**हिलमोचिका** . बहूनि कार्यान्तराणि । नाऽस्ति समय कुत्राऽपि गमनस्य । परावर्त्तनसमये भवत कि भवति कार्यान्तरम् ? तस्माद्भवतैव स्वकार्यनिलयपार्श्वस्थादापणाद्वाऽत्रत्यादापणाद्वा कानिचित्फलानि वा शर्करानिर्यासगोलकानि वाऽन्यानि वा कानिचित्कटाहितानि[१] लवणखाद्यकानि[२] समानेतव्यानि । बालका भृशमुत्कण्ठितास्तिष्ठन्ति । अवश्य रक्षणीयमेतेषा हृदयम् ।

**सहस्रपत्रकः :** ( **कपालग्रन्थि रूपयित्वा ।** ) सर्वमेतन्मामेवोपदिशसि । कार्यनिलयवेलावसानानन्तर कथ मन स्वावास प्रति द्रुत धावतीति नैव पारयिष्यते भवत्या लेशेनाऽप्यवगन्तुमत्रैव स्थितवत्या । परस्ताच्च कार्यनिलयाद् बहिर्नगरयानप्रस्थानके[३] कीदृशी द्राघीयसी जनपङ्क्ति[४]र्यानागमन प्रतिपालयन्ती तिष्ठतीति कदाऽप्यानीतं चेतसि ? द्रागेव तत्राऽपि पङ्क्तावुपस्थातव्य भवति । पङ्क्तौ

---

१. कटाहे निष्पचतीति कटाहते; तत्क्रियासम्पादितानि कटाहितानि तलितानीति यावत् ।

२. मिष्टान्नापणेषूपलभ्यमानानि त्रिकोणकानि ( शृङ्गाटकापरपर्यायाणि 'समोसा' इति ख्यातानि ), बेसनभर्जिका (बेसनवटिका 'पकौडियाँ' इति ख्याता ), वीरसेनकवटिका ('आलू की टिकिया' इति ख्याता ), मण्ठा ('मठरी' इति ख्याता ) इत्यादीनि ।

३. आगत्य तिष्ठन्ति स्थित्वा च पुन. प्रतिष्ठन्ते यस्मात्स्थानान्नगरयानानि तत्स्थानम्प्रस्थानकः । 'Bus-stop' इत्यभिप्राय. ।

४. जनपङ्क्तिर्लोकाना कीटवेणी । 'Queue' इत्याङ्गलभाषायाम् ।

स्थिताना विशतिर्वा त्रिशद्वा निमेषास्तावदेवमेव विनाशिता भवन्ति । महत्या. खलु प्रतीक्षाया अनन्तर नगरयान यथा कथञ्चिदुपलभ्यते । तदेवमेकदाऽऽरूढवतामत्रैवाऽस्माकमायानं भवति । नहि कुत्राऽपि मध्येमार्ग वयमवतरामः । अत्र चाऽवतरणानन्तर सरल गृह प्रत्येव धावति नो मन. । तत्रेदृशि व्यापारे त्वमेव ब्रूहीदृग्वस्तुजातक्रयणाय कुत्र सम्भाव्यत अवकाशः क्षणस्याऽपि ।

**हिलमोचिका :** (**ईषदप्रसादं व्यक्तीकृत्य ।**) वर-वरम् । प्रत्यह प्रतिवेलमिदमेव श्रीमतां प्रतिवचनम् । अन्ये जना कथमानयन्ति ? तेषा कुत उपजायते वेला ? एतादृश व्यपदेशजात पुरस्कृत्य न मा शक्नोति व्यसयितु श्रीमान् ! सर्वमवगच्छामि श्रीमताम्मनसि गतम् ।

**सहस्रपत्रक** (**अनीप्सां रूपयित्वा ।**) सर्वमेवाऽवगम्यते नाम तर्हि कस्मादयमनीप्सितो वचनोपन्यास ? अयमत्रैव तिष्ठतु । (**कुज्झटिकामुद्दिश्य**) बाले, अत्रागच्छ । गृहाणैतदाणकत्रयम् । स्वपरिधानसेवके[1] निक्षिप्य धारयैतत् । (**इति तस्या आणकत्रयं ददाति ।**) यदाऽपि खाद्यस्य जिघृक्षा स्यात्स्वयमेवापण यात्वा किञ्चित्स्वस्यार्थे किञ्चिच्च पिप्पलादस्यार्थे खाद्यकमाहर्त्तव्यम् । श्रुतम् ?

**हिलमोचिका :** (**हसन्ती ।**) अथ खाद्यस्य ममाऽप्यभिलाषो जायेत तर्हि मया किं प्रतिपत्तव्यम् ? मह्यमपि केचिदाणका दातव्याः ।

**सहस्रपत्रक. :** (**विहस्य ।**) आ , भवती तु कुटुम्बस्यैतस्य कृत्स्नस्याऽपि

---

१. परिधानसेवकः='जेब' इति भाषायाम् । 'Pocket' इत्याग्लभाषायाम् ।

स्वामिनी । के वा वयं भवत्यै दातु सहाः ! भवत्या दत्तेनैव तावज्जीवामो वयम् । न हि याचकः क्वाऽपि याच्यमानो दृष्टः परमेश्वरै. ।

**हिलमोचिका :** आस्तामियमत्रैव याचकपरमेश्वरयोः कथा । को याचक: ?—कः परमेश्वरः ? असमीहितः[1] खल्वेष कृत्स्नोऽपि भवदीयो व्याहारः।[2]

**सहस्रपत्रक :** एष किमसमीहित कृत्स्नोऽपि मदीयो व्याहार ?

**हिलमोचिका :** अथ किम् ?

**सहस्रपत्रक. :** (**विहस्य ।**) नैवेय तीक्ष्णा कटुवीरा[3] नाम, या हि नासिकापुटं ते तोत्स्यति ।[4] इमानि तावत्त्वन्मनःप्रसादकानि वाक्यानि मया व्याहृतानि ।

**हिलमोचिका** मन्मन प्रसादकानि वाक्यानि व्याहृतानि, तर्हि कस्मान्मत्पुरत. श्रीमतामात्मन्येष याचकत्वाऽऽरोप. ? का खलु भार्या भर्त्तुरेवविधत्व स्वप्नेऽपि सोढुं शक्नुयात् ?

**सहस्रपत्रक :** (**स्मितं रूपयित्वा ।**) लोकविलक्षण खल्वयमेतादृशो गृहिणीना भर्त्तृषु पक्षपातः ! अस्तु । गम्यते तावदिदानी पुनर्दर्शनाय ।

**हिलमोचिका :** गम्यता पुनर्दर्शनाय । (**क्षणं विरम्य ।**) कार्यनिलयवेलाऽवसाने द्रागेव प्रत्यागन्तव्यम् ।

**सहस्रपत्रकः :** अवश्यमवश्यम् ।

---

१. अनीप्सितः ।

२. भाषितम् ।

३. 'तीखी लाल मिर्च' इति भाषायाम् ।

४. व्यथयिष्यति । 'झोबेल' इति मराठीभाषायाम् ।

**पिप्पलादः** : (पुनरपि हस्तमुद्यम्य ।) टाऽऽऽ टाऽऽ ।

**कुज्झटिका** : (हस्तमुद्यम्य । ) टाऽऽ टाऽऽ ।

**सहस्रपत्रकः** : (हस्तमुद्यम्य तरङ्गयित्वा च ।) टाऽऽ टाऽऽ ! टाऽऽ टाऽऽऽ !!!

**हिलमोचिका** : (हस्तमुद्यम्य सस्मितम् ।) टाऽऽ टाऽऽ ।

**सहस्रपत्रकः** : (सस्मितम् ।) टाऽऽ टाऽऽ ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति तृतीयः सवादः ।

चतुर्थः संवादः ।

# उपस्थितिपुस्तिकाप्रणाशम् ।

(तत प्रविशत्यास्थानकासनस्थो[1] विक्रमार्क: ।)

**विक्रमार्क. :** (स्तम्भफलके[2] स्थापितामङ्गुष्ठघण्टिकां[3] टणत्कृत्य[4] ।)

क: कोऽत्र भो: ?

(प्रविश्य ।)

**पट्टप्रैष्य:**[5] . क आदेश: ?

**विक्रमार्क:** शृणु । अस्यां धातुमञ्जूषायाम्[6] आस्थानकनियुक्तकानामुपस्थितिपुस्तिका[7] नैव पश्यामि । सा कुत्र गतेत्यन्विष्यताम् ।

**पट्टप्रैष्य: :** सा तु केनापि हस्ताक्षरणार्थं[8] नीतेव प्रतिभाति ।

---

१ यद्यप्यास्थानशब्दो राजसभामण्डपार्थे प्रयुक्त. सस्कृतवाङ्मये, तथाप्यर्थविस्तारेण वा अर्थसकोचेन वा एष शब्दोऽस्मिन्प्रकरणे कार्यनिलय (Office) इत्येतस्मिन्नर्थे स्वीकृतोऽस्तीति बोद्धव्यम् ।

२. स्तम्भै: सहित फलक: स्तम्भेषु वा सयोजित फलक इति व्युत्पत्ति. । Table इत्याग्लभाषायाम् ।

३ अगुष्ठेन करणेन प्रवर्त्यमाना घण्टिकेत्यगुष्ठघण्टिका । आकारणघण्टिका । Call-bell इत्यर्थ· ।

४. टणत्करणम् टणदितिशब्दोत्पादनम् ।

५ पट्टेन सहित. प्रैष्य इति पट्टप्रैष्य: । 'चपरासी' इति भाषायाम् । Peon इत्याग्लभाषायाम् ।

६ धातुनिर्मिता मञ्जूषा धातुमञ्जूषा । Tray इत्याग्लभाषायाम् ।

७ उपस्थितिपुस्तिका=Attendance-Register इत्याग्लभाषायाम् ।

८. हस्ताक्षरणार्थम्=For Signatures इत्याग्लभाषायाम् ।

क्व नीता, कथं नीता, कदा नीता इति [illegible] त्वमत्राहूतोऽसि ।
प्रैष्येण सता वाच नियम्य प्रतिवक्तव्यम् । श्रुतम् ? गच्छ ।
अन्विष्य च सत्वर प्रत्यागच्छ ।

**पट्टप्रैष्य** : कुत्रान्विष्य प्रत्यागच्छेयम् ?

**विक्रमार्कः** : (**सरोषम् ।**) किमहमेव प्रष्टव्योऽस्मि कुत्रान्वेष्टव्यमिति ? गच्छ । कुत्राप्यन्विष । पर निमेषपञ्चकेन[1] साऽत्रोपनीता भवतु । विलम्बो न क्षमिष्यते ।

**पट्टप्रैष्य.** : विलम्ब कि मया कृतो भवति ? वस्तु यदोपलप्स्यते तदैव तावत्तस्योपादान सभविष्यति । एकेनैव निमेषेण चेत्तदुपलम्भस्तर्हि न मया निमेषपञ्चकं तदर्थ नाशयिष्यते । पर यदि निमेषपञ्चाशत्केनाऽपि तस्य नोपलाभस्तर्हि कि स्वमस्तकं विस्फूर्ज्य[2] निमेषपञ्चकेन तदानयेयम् ?

**विक्रमार्क** : (**अन्यमनस्क. सन् ।**) बहुतर वाक्चालन करोषि[3] । गच्छ-गच्छ । आदौ पुस्तिकामन्विष परस्ताच्च प्रतिवचन कुरु । गच्छ ।

**पट्टप्रैष्यः** . यथा भवानाज्ञापयति । (**निर्गत. ।**)

(**ततः प्रविशति कुन्दाभदन्तः ।**)

**कुन्दाभदन्तः** . नमस्कृतय. ।

**विक्रमार्कः** : नमस्कृतय. । (**मणिबन्धवेलायन्त्रक विलोक्य ।**) किमिदं

---

१ निमेषशब्दस्यात्र minute इत्यर्थोऽभिप्रेतः । निमेषाणा पञ्चकमिति निमेषपञ्चकम् । तेन निमेषपञ्चकेन । पञ्चभिर्निमेषैरित्यर्थ. ।

२. मस्तक विस्फूर्ज्य—'माथा फोडकर' इत्याशय. । ('टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' इति पाणिनीयो धातुपाठः ।)

३. 'बहुत चपर-चपर करते हो' इति वाक्याशयः ।

वेलामतिक्रम्यागमनम् ? आस्थानकस्यानुशासनमनेनोल्लघितं भवतीति कि नैव भवन्मस्तिष्कपथमुपयाति, यत्प्रत्यहं विलम्ब्यते?

**कुन्दाभदन्तः** : कि क्रियताम् ! कारणान्येव तद्विधानि प्रतिपद्यन्ते ।

**विक्रमार्कः** : कान्यपि कारणानि स्युरास्थानकोपस्थानवेला तु नैवाऽतिक्रमणीया । अद्य सोढं मया भवद्विलम्बितागमनम् । भविष्यति काले नाऽहं कारण—स्फारणं वा किमपि श्रोष्यामि । दशवादनमुल्लघ्यैकोऽपि निमेषो विलम्बितो नैव सहिष्यत इति निपुणमवधीयताम् ।

**कुन्दाभदन्त** : अवहितोऽस्मि । पर कि प्रत्यहमहमेव विलम्बेन समायामि ? अन्येऽपि तथैव समाचरन्ति। ते कस्मान्न वचनीया [1] स्यु ?

**विक्रमार्कः** : इय मदीया विचारभूमि । के वा वचनीया. के वा अवचनीया इति निर्णयो मदधिकृत । अहं सर्वथा जागर्म्यात्माधिकारम्प्रति ।[2] नाऽत्र वस्तुनि भवद्भिरुपदेष्टव्योऽहम्। अभियुज्यतां स्वनियोगः ।[3]

**कुन्दाभदन्तः** : भवदधिकारचर्चा नाहं स्पृहयामि कर्त्तुम् । प्रत्यहमहमेव केवल वचनीयो भवामीति खेदास्पदं प्रतिभाति । नातः पर किमपि विवक्षित मे ।

**विक्रमार्क** : मयि पक्षपातदोषमारोपयन्ति भवन्तः । कस्य विलम्बित-

---

१ वचनीय =अधिक्षेपविषय ।

२. अधिकारः पदप्रविभक्त कर्त्तव्यजातम् । जागर्म्यात्माधिकारम्प्रति इति वाक्यस्य 'अह मदीय कर्त्तव्यजात कृत्स्नमपि बुध्ये। नैतस्मिन् वस्तुनि मया शयानेन स्थीयते' इति तात्पर्यम् ।

३. क्रियतां स्वकार्यम् इत्यर्थः ।

मागमनं मया मर्षितमिति निवेद्यताम् ।

**कुन्दाभदन्तः** : कस्येति किम् । कालिदासस्यैवोदाहरणमत्र प्रस्तूयते ।

**विक्रमार्कः** : (विहस्य ।) हन्त, अवचनीयः[1] कालिदासः ।

**कुन्दाभदन्तः** : कस्मात् ?

**विक्रमार्कः** : विलम्ब्यागतोऽपि स एको मद्वचनान्मृष्यताम् । आस्थाननिकेतने तस्योपस्थानमनुपस्थान वा न विचारणीयम् ।

**कुन्दाभदन्तः** : इदमेव चेच्छ्रीमता प्रतिवचनं, तर्हि निःशब्दं स्थीयते ।

(ततः प्रविशति वक्रकुन्तलः ।)

**वक्रकुन्तलः** : नमस्कृतय ।

**विक्रमार्क** : नमस्कृतय । कृपया, वेलामनुल्लङ्घ्य समागन्तव्यम् ।

**वक्रकुन्तल** : वेलायामेवाजिगमिषामि श्रीमन् । पर किं विधीयताम् । यावदेवाऽहं प्रयते समये समागन्तुं, तावानेव प्रमाद संजायते । भृशं लज्जितोऽस्मि ।

**विक्रमार्कः** : यथा प्रयतितव्यं न तथा प्रयत्यते । तस्मादेव प्रत्यहं प्रमादः संघटते । अस्तु । उपविश्यताम् । अभियुज्यतां स्वनियोगः ।

**वक्रकुन्तलकुन्दाभदन्तौ** : उपस्थितिपुस्तिका नात्र भवद्धातुमञ्जूषायां पश्याव. ।

**विक्रमार्कः** : पट्टप्रैष्य प्रेषितोऽस्ति तन्मार्गणायै ।

**कुन्दाभदन्तः** : अस्मात्स्थानात्सा केन कुत्र वा नीता भवेत् ?

**वक्रकुन्तलः** : अस्मिन् शाखाकक्षे[2] तावद्वयं त्रय एव कार्यकर्त्तार स्म. ।

---

१. अधिक्षेपस्याऽविषय इत्यर्थः ।

२. शाखा=Section of an office इत्यांग्लभाषायाम् । शाखायाः कक्ष इति शाखाकक्ष. । The room where the staff of a particular section sits इत्यांग्लभाषायाम् । अत्र हि शाखाकक्षशब्दः लक्षणया शाखार्थे एव प्रयुक्त इति बोद्धव्यम् ।

चतुर्थ. कक्षसहायः[1] । पञ्चम पट्टप्रैष्यः । षष्ठश्च भवान् । एतेषु तावन्न हि कोऽपि तां पुस्तिकामितोऽपनेतु क्षमते । भवानत्रैव वर्त्तते । आवामप्यत्रैव । प्रैष्योऽन्वेषणाय गत. । अथ कक्षसहायः क्व ? अप्यागतोऽस्त्यसौ ?

**विक्रमार्कः** : यथा भवन्तस्तथैवाऽसौ कक्षसहायः। भवन्तो विलम्बन्ते । असौ कस्मान्न विलम्बेत ?

(**तत. प्रविशति कालिदासद्वितीयः कक्षसहायश्चूर्णपिष्टकः ।**)

**कालिदासः** . नम सर्वेभ्यः ।

**सर्वे** . नमस्ते कालिदास, नमस्ते ।

**विक्रमार्कः** : (**कक्षसहायमुद्दिश्य ।**) चूर्णपिष्टक, इत इत ।

**चूर्णपिष्टकः** : (**उपसृत्य ।**) क आदेश ?

**विक्रमार्कः** : (**कोमलया वाचा ।**) त्वमस्य शाखाकक्षस्य पृष्ठवशस्थाने वर्तसे ।[2] त्वमपि विलम्बेन समागच्छसि चेच्छाखाकक्ष एव कृत्स्नोऽपि विधिच्युत[3] इति चेतसि करणीयम् ।

**चूर्णपिष्टकः** : अद्य मम कुटुम्बिनी रुग्णाऽऽसीत् । ता परिचरतो मे आगमनविलम्बः सवृत्तः ।

**विक्रमार्क** : अद्य कारणमिदमुपस्थितम् । ह्य किमासीद् विलम्ब-कारणम् ? ह्योऽपि सा तादृश्येवासीत्किम् ?

---

१. कक्षे कक्षस्य वा सहायः इति व्युत्पत्तिः । 'दफ्तरी' इत्यभिप्रेतोऽर्थः ।

२. पृष्ठवश =शरीरस्य पृष्ठभागे विद्यमानो मेरुदण्ड इत्याख्यो वशाकृति-रस्थिविशेष । मुख्य आधार इत्यत्राशय । यत्स्थान पृष्ठवशस्य शरीरे, तदेव स्थान त्वदीयमस्मिन् शाखाकक्षे इति वाक्यस्य तात्पर्यम् ।

३ 'स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणा त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधि.' इति कालिदासीया श्लोकपक्तिरत्रानुसन्धातव्या ।

**चूर्णपिष्टक** : न हि । ह्यो मदीया भगिनी श्वशुरालयान्मम गेहमागता । तस्माद्विलम्ब. सजात: ।

**विक्रमार्क** : पर विलम्बित तु त्वया परह्योऽपि ।

**चूर्णपिष्टक.** · तदानी मम ज्येष्ठः कुमारक गृहस्य शीर्षपटल-पृष्ठात्पतित [१] ।

**सर्वे** · (**सोद्वेगम् ।**) हन्त भो·, किंचिद्विप्रतीप तु नैव सजात तस्य ?

**चूर्णपिष्टक:** श्रीमतामनुभावोदयात्सर्वथा कुशल तस्य । अतीव कुसृतिपरायण [२] सर्वदाऽनवहित चेष्टते ।

**कालिदास:** · अद्य कुटुम्बिन्यास्ते कीदृशी शरीरस्थिति: ? अपि नाम ज्वराक्रान्ता सा ? कस्योपचार समाश्रित. ?[३] किं-किं परिचरितं त्वया ?

**चूर्णपिष्टक:** . (**अधोमुख. सन् ।**) किं निवेदयेयम् । नासौ ज्वराक्रान्ता । सा हि—(**इत्यर्धोक्ते ।**)

**विक्रमार्क:** . (**ससम्भ्रमम् ।**) किं तस्या ?

**चूर्णपिष्टक** : आसन्नप्रसवा[४] तिष्ठति ।

**विक्रमार्क** : आसन्नप्रसवा ? कतमो मास: ?

**चूर्णपिष्टक:** : दशम ।

**कालिदास.** · तर्हि कुटुम्बिनी परित्यज्य किमत्र त्वयाऽस्मिन्नास्थान-

---

१ शीर्षपटलपृष्ठात्पतित ='सबसे ऊपर की छत पर से गिर पडा' इति भाषायामर्थ ।

२ 'बहुत ही शरारती है' इति वाक्याशय. । कुसृति ='शरारत' इति भाषायाम् । 'खोडी' इति मराठीभाषायाम् ।

३ 'किसका इलाज चल रहा है ?' इत्यर्थ: ।

४ 'उसका शीघ्र ही प्रसव होने वाला है' इत्यभिप्राय: ।

निकेतने विधीयते ? गच्छ। सर्वात्मना परिचर कुटुम्बिनीम्। तवोपस्थितिस्तत्रैव प्रार्थ्यते। अत्र किं वर्त्तते ? कृत्स्नमप्यास्थानककार्यजातं द्रष्टुं वयं पर्याप्ताः। गच्छ-गच्छ। उपतिष्ठस्व कुटुम्बिनीम्।

**विक्रमार्कः** : दशमो मासश्चेद् गन्तव्यम्।

**चूर्णपिष्टक.** : भगिनी मे तत्र तिष्ठति। ज्येष्ठः कुमारकोऽपि तत्रैव तिष्ठति।

**वक्रकुन्तल.** . त्वमपि तत्रैव तिष्ठ। यथा त्वं तस्याः सहायो भवसि, तथा नाऽन्य. शक्नोति भवितुम्।

(**अत्रान्तरे प्रतिनिवृत्य**।)

**पर्णपिङ्गल** : अये, चूर्णपिष्टक, त्वमत्र वर्त्तसे ? अहं तावत्त्वामन्विष्यस्त्वद्गृहमगच्छम्। उपस्थितिपुस्तिकाया किं कृतवानसि ?

**चूर्णपिष्टकः** : (**स्वगतम्**।) हा धिक्। सर्वमपि मे मषीभाण्डमेष मुण्डाकुमारकः[1] सर्वेषां पुरस्तादुत्स्फूर्जितं करिष्यति। हा धिक्। हा धिक्। किमत्र व्यतिकरे मया प्रतिपत्तव्यम् ? (**विमृश्य**।) वरमेव करोमि। (**प्रकाशम्**।) आस्थानकप्रवर्त्तनकाले मदीयं गेहं कस्मादसि गतः ? किञ्चिदनार्यमाचरितुकामो ममाभावे किं मम भगिनीं गेहिनीं वा दूषयितुं गतः ?[2]

---

१ गतधवासुत इत्यर्थकं कुत्सनम् (गाली)। 'मुण्डाकोड्कु' इति शब्द. तेलुगुभाषायामेतस्मिन्नेवार्थे प्रयुज्यते। सोऽत्रानुसन्धातव्य।

२. अत्र किमप्यश्लीलं व्यज्यते। तथापि विनष्टविचारशक्तीनां मूढचेतसां मुखाद् एतादृशमश्लीलं वाक्यजातं बहुधाऽप्यनायासमेव बहिर्गतं भवतीति तेषां तद्विधबुद्धिविनाशातिशयद्योतनार्थमेव वाक्यमिदमत्र स्वीकृतमस्तीति बोद्धव्यम्।

सर्वमवैमि ते दुश्चरित दु:सङ्कल्पितं च । तिष्ठ । इदानीमेव ते दु सङ्कल्पितस्यैतस्य फल प्रतिपादयामि । (**इति क्रोधं नाटयँ-स्तदुपर्यात्मानं निपातयति ।**)

**पर्णपिङ्गल :** (**एकतोऽपसृत्य सोपहासम् ।**) अहह, तव कुटुम्बिन्यपि भवति—भगिन्यपि भवति—कुमारकोऽपि भवति ! त्वद्वृत्तानभिज्ञमिममार्य वञ्चयितु समर्थस्त्व न मा वञ्चयिष्यसि । (**विक्रमार्कमुद्दिश्य ।**) आर्य, एष—(**इत्यर्धोक्ते चूर्णपिष्टक: पर्णपिङ्गलं वचनाद्विनिवर्त्तयितुं तन्मुखे तीव्रमेकं चपेट प्रहृत्य त भूमौ पातयितु प्रयतते । विक्रमार्कश्च स्वासनादुत्थाय तयोर्मध्यभागे स्वात्मानं स्थापयति ।**)

**विक्रमार्क** चूर्णपिष्टक, किमय पर्णपिङ्गलो ब्रूते ?

**चूर्णपिष्टक:** : सर्वथा दुर्भाषित ब्रूते । न विश्वसनीयानि वचांस्यस्याऽनार्यहतकस्य ।

**कुन्दाभदन्त :** (**सकुतूहलम् ।**) पर्णपिङ्गल, भूतार्थ ब्रूहि । किमस्य कुटुम्बिन्याऽऽसन्नप्रसवाऽथ वाऽन्यदेव किंचित् ?

**कालिदास :** (**कोमलया वाचा ।**) कुन्दाभ, किमित्ययं प्रैष्यस्त्वया परस्य गेहगत विषयमनुयुज्यते ? तेषा-तेषा गेहगत तेषा-तेषामेव गेहगतं तिष्ठतु । नायमास्थानकवेलाया विमर्शनीयो विषय: । तदुज्झ्यता प्रश्नपरम्परेयमत्रैव ।

**विक्रमार्क:** : शोभनं प्राह कालिदास. । चूर्णपिष्टकपर्णपिङ्गलयोर्वैयक्तिकेन विषयेण नास्माकमास्थानक सम्बन्धित भवति । सर्वथाऽऽस्थानकसम्पृक्तेनैव वस्तुनाऽऽस्थानकनियुक्तकैरास्थानककार्यकाले सम्बन्ध: स्थापनीय: । (**चूर्णपिष्टकमुद्दिश्य ।**) कामपि जानासि प्रवृत्तिमुपस्थितिपुस्तिकाया: ?

**पर्णपिङ्गल :** अनेन सा चोरिता स्यात् ।

**चूर्णपिष्टकः** : (**वीतचिन्तः किंचिन्मनस्तोष नाटयन् पर्णपिङ्गलमुद्दिश्य।**) कस्मान्मया सा चोरिता ? मम तच्चोरणे को गुण ? कदाचित्त्वयैव सा चोरिता भवेत्। अन्यथा चोरणशब्दस्य प्रयोगो न श्रूयेत।

**पर्णपिङ्गल.** . त्वया पुष्कलानि वस्तूनि चोरितानीत्येष सन्देहोदय।

**चूर्णपिष्टकः** . (**विक्रमार्कमुद्दिश्य।**) आर्य, एष मामनेकानि वस्तून्यास्थाननिकेतनाच्चोरयन्तमवलोकितवानस्ति। तदेतत्पूर्वमेव मम चौरकर्म भवत्पादमूले कस्मान्न निवेदितवानयमिति कृपया भवानेनं पृच्छतु।

**कुन्दाभदन्त** : आर्य, अनेन कक्षसहायेनोपस्थितिपुस्तिका चोरितेति व्याहरणं तु नैव कस्यापि बुद्धिसन्तोष जनयति। किमेतया चोरितया कस्यापि प्रयोजन सिध्येत ? अयं पर्णपिङ्गल प्राक्तनं किमपि वैर निर्यातयितुकामो मुधैव दोषमेतमस्य वराकस्य शीर्षे निपातयति। तदविश्वास्यमेतद्वचनम्।

**विक्रमार्क** (**वक्रकुन्तलमुद्दिश्य।**) वक्रकुन्तल, तव किमस्ति मतम् ? उपस्थितिपुस्तिका सहसा कथ विप्रणष्टा भवेत् ?

**वक्रकुन्तलः** : आर्य, अस्मिन् व्यतिकरे एकमेव वस्तु मम बुद्धौ समायाति। न चूर्णपिष्टको नापि पर्णपिङ्गलो न चान्यः कश्चित्, केवलमयं कालिदास स्वकाव्यलेखनव्यापारे विस्मृतात्मपरवस्तुप्रत्ययः कवितास्फूर्त्तिकाले लेख्यपत्राणामभाव पश्यन् काव्यलेखनार्थमिमामुपस्थितिपुस्तिकामेव प्रयुक्तवान् भवेत्। तस्मात्कालिदासस्यैव पत्रपोट्टलिकाऽन्वेषिता भवतु।

**विक्रमार्क.** . (**सस्मितम्।**) युज्यते। कालिदास, नूनमेष तवैव व्यापारः।

कुत्र ते पत्रपोट्टलिका ?

**कालिदासः (सातिमुग्धस्मितम् ।)** अयं वक्रकुन्तलो महता बहुमानेन संयोज्यताम् । सम्यगन्विष्टमनेनोपस्थितिपुस्तिकाप्रणाशस्थानम् । एतावन्त काल मयापि बहु विमर्शितं कुत्र सा तपस्विनी प्रणष्टा भवेदिति । परं न पारितं तत्स्थानप्रवृत्तिमुद्भावयितुम् । तदिदानी स्वपत्रपोट्टलिकामुद्घाट्य पश्यामि । कच्चिदस्य वक्रकुन्तलस्य वाक्यमेव भूतार्थपरिदर्शकं भवति । **(इति स्वपत्रपोट्टलिकामुद्घाटयति । तत्रैव पत्रान्तरे निलीय निषण्णामुपस्थितिपुस्तिकां विलोक्य सर्वे सोच्चैर्हास कलकलं कुर्वन्ति ।)**

**विक्रमार्कः** कालिदास, अस्या पुस्तिकाया ये श्लोकास्त्वया लिखितास्तान् श्रावय । आस्थानकस्यैष कृत्स्नोऽपि शाखाकक्षस्तच्छ्रवणेन मोदस्य परा कोटिमनुभवतु ।

**कालिदास. :** आर्यस्यायमेवादेशस्तर्हि श्राव्यन्ते । श्रूयन्ताम् ।—

**कुन्दाभदन्त** मन्ये रघुवंशाख्य यत्कथापुस्तक त्वया प्रारब्ध, तस्यैव कमपि कथाप्रसङ्गमुपजीव्य भवेयुरिमे श्लोकाः ।

**कालिदासः :** तस्यैव नाम । अजविलापाख्ये प्रकरणे केचन श्लोका ह्यो मया निर्मितास्तेष्वन्यतमा॰इमे । केवल त एव श्राव्यन्ते, ये मयाऽस्यामुपस्थितिपुस्तिकायां लिखिता, नाऽन्ये । आर्य, श्रूयन्ताम् ।—

**विक्रमार्कः** अवहितोऽस्मि ।

**कालिदासः :** इन्दुमत्या आत्यन्तिके विप्रयोगे समुत्पन्ने परलोकगतां तामुद्दिश्याऽज एव विलपति—

'ध्रुवमस्मि शठ — **(इत्यर्धोक्ते ।)**

**वक्रकुन्तलः : (सहासम् ।)** आः, भूतार्थं ब्रवीष्यात्मविषये । स्वकीय-

गुणाविष्करणात्मको मन्ये समीचीन एवैष आरम्भः ।

**कालिदास** (**कंचित्कालं सस्मित स्थित्वा पुनः पठनमारभते ।**)

'ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते,—(**इत्यर्धोक्ते ।**)

**कुन्दाभदन्त.** : (**सात्युत्साहम् ।**) किं किं ब्रूषे—'शुचिस्मिते !' आः, मधुरोऽयं सम्बोधनविन्यासः । नूनं व्युत्पन्नोऽसि पदबान्धुर्य-योजनाविद्यायाम् । पुनः पठ्यताम् ।

**कालिदास** : (**सविनयम् ।**) आदौ कृत्स्नोऽपि श्लोकः श्रूयताम् । गौरवोद्घोषः परस्ताद् भवतु ।

**विक्रमार्कः** : नूनं सर्वैर्निःशब्दैराकर्ण्यताम् । अन्यथा रसप्रसङ्गे विक्षेपः प्रसज्येत ।[1] (**कालिदासमुद्दिश्य ।**) हुम् । इदानीमारभस्व ।

**कालिदासः** :

'ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते !
विदितः कैतववत्सलस्तव ।'

(**इमामेव श्लोकपंक्ति पुनरेकदा पठति । सर्वेऽपि श्रोतारस्तेन साकं तामुच्चारयन्ति ।**)

'परलोकमसन्निवृत्तये
यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥'

**चूर्णपिष्टकः** : (**विक्रमार्कमुद्दिश्य ।**) परमार्य, 'असन्निवृत्तये' इत्यस्य पदस्यार्थो न सम्यग्बुद्धः ।

**पर्णपिङ्गलः** : अये, कोऽत्र क्लेशः ? 'असन्निवृत्तये' इत्यस्यायमर्थः—'अपुनरावृत्तये'* इति ।

**विक्रमार्कः** : साधु पर्णपिङ्गल, साधु ! बहुश्रुतः प्रतिभासि । मम

---

१. 'सारा मज़ा किरकिरा हो जायेगा' इति वाक्याशयः ।

बुद्ध्याप्यस्य पदस्यार्थग्रहणे किंचिद्विचलितमासीत्। तवायमर्थ-स्पष्टीकार साधु शोभते।

**कालिदास:** . नून पर्णपिङ्गलः सम्यगर्थमगृह्णात्।

**कुन्दाभदन्त** (**श्रवणतादात्म्य नाटयन्।**) 'अनापृच्छ्य गतासि मामित.'—आः, किमुच्यते। 'अनापृच्छ्य गतासि'—अनामन्त्र्य गतासि*—आ. किमुच्यते! कियत्करुणं परिदेवयस्यजम्! साधु-साधु। बहुतर साधु!

**कालिदास** : अयमन्य श्लोकः। इतोऽपि क्रमस्य परिनिष्ठान[1] न कृतं मया। तथापि श्रूयताम्। अयमप्यस्यामुपस्थितिपुस्तिकायामेव रेखाटितः।[2]

'सुरतश्रमसम्भृतो—(**इत्यर्धोक्ते।**)

**वक्रकुन्तल** . (**सोपहासम्।**) साधु रे, कालिदास, शोभनः खलु तवाय 'सुरतश्रमः'। कस्मान्न स्मरसि स्मरक्रीडाश्रमं देहावसानकालेऽपि। कथमनुभूय लिख्यते!

**कुन्दाभदन्तः** : (**सेषत्कोपम्।**) एवजातीयकं विक्षेपं खलु जनयित्वा। तूष्णी शृणु।

**कालिदास** (**विक्रमार्कमुद्दिश्य।**) आर्य, सावहितं श्रूयतामेष श्लोकः।

**विक्रमार्क** : ओम्। शृणोमि। श्रावय।

---

*अयमर्थो मल्लिनाथकृत संजीवन्याख्याया रघुवशटीकायाम्।

१ परिनिष्ठानम्=Finalisation. अन्तिमीकरणमिति यावत्।

२ रेखया रेखाया वा अटन रेखाटनम्; तद् यस्य समाचरितं तथाभूत इति व्युत्पत्तिः। लिखित इत्यर्थ।

**कालिदासः** :

'सुरतश्रमसम्भृतो मुखे
ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।'

**विक्रमार्कः** : (**आत्मानं विनिवारयितुमक्षमः सन् ।**) आ, कालिदास, किं लिख्यते ! कीदृशी सूक्ष्मवस्तुग्राहिणी ते दृष्टिः ! आदौ तावत्'स्वेद'स्तत्रापि 'लवा'स्तत्रापि तेषा'मुद्गम.' स च 'ध्रियते' । कोऽयं सुकुमारः कल्पनाचक्षुर्विलासो नाम ! साधु । महानसि सहृदय. । अमर खल्वयं ते 'स्वेदलवोद्गम.' । किमुच्यते—'सुरतश्रमसम्भृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते'—पुनरेकवार श्रावय ।

**कालिदासः** : (**पूर्वतनीं पंक्तिं पुनरपि पठित्वाऽग्रे पठति ।**)

'अथ चास्तमिता त्वमात्मना
धिगिमा देहभृतामसारताम् ॥'

**कुन्दाभदन्त** : सुवचनोऽसि भो. । सौन्दर्यस्य परा काष्ठामनुभूयाऽपि जन आत्मनाऽस्तं गच्छति ! हन्त, धिगेष नियमो लोकस्य ।

**विक्रमार्क.** : कालिदास, श्लोकेऽस्मिन् स्वेदलवोद्गमनिबन्धनी प्रथमा पंक्तिं लिखित्वा केयं द्वितीया पंक्तिस्त्वया लिखिता ? मया तु मनस्यानीतमासीद् यत्स्वेदलवानामेव विषये किंचित्पुरस्ताद्वर्णनं कर्त्तासीति । कथमादिमचरणद्वयगतो विषयस्तृतीयचरणगतेन चतुर्थचरणगतेन च विषयेण सुव्यक्तं सङ्गच्छते ?

**पर्णपिङ्गल.** : (**विक्रमार्कमुद्दिश्य ।**) आर्य, अत्रायं विमर्शः ।[1] सुरतश्रमः आनन्दस्य परमावधि. । तत्सम्भृतः—तज्जनितः स्वेदलवोद्गम-

---

१. विमर्श =तात्पर्यबोध ।

स्तस्य च नारीमुखे धारण सौन्दर्यस्य परमावधिः । तत्रानन्दस्य सौन्दर्यस्य च परा मात्रां धारयन्ती नार्यपि या हि नाम जगतीतल-भुवां प्राप्तव्यतम वस्तु, सापि—म्रियते । अस्त गच्छतीति—येनेय मरणधर्मिताऽस्य सौन्दर्यानन्दयोरेकाधिष्ठानभूतस्य[1] स्त्री-देहस्यापि कल्पिता, स एवात्र धिगिति शब्देन निन्दितव्यतां नीयते ।

**कालिदास** . साधु । सम्यग्विस्तारयस्यर्थम् ।

**विक्रमार्क** : (**सकौतुकम्** ।) एतावान् निपुणोऽस्ति पर्णपिङ्गलः काव्यार्थपरिज्ञान इति तु सम्प्रत्येव परिचित मया ।

**चूर्णपिष्टक** : आर्य, यस्मिन्नास्थानके कालिदाससदृशा सहृदया नियुक्तास्तिष्ठन्ति, तत्रेद सर्वमपि सम्भाव्यते ।

**कुन्दाभदन्त** · भूतार्थं ब्रूते चूर्णपिष्टकः । अत्र कालिदास एव प्रशस्यः । तस्यैवायमनुभावो यदत्रस्थाश्चूर्णपिष्टकपर्णपिङ्गलसदृशा अगृहीताऽत्यर्थाक्षरा[2] अपि काव्यस्य सुनिगूढ हृदय परीक्षितु शक्नुवन्ति ।

**वक्रकुन्तल** : आर्य, कालिदाससदृशा एव जना धन्या, येषां साहचर्येणानक्षरा अपि साक्षरानतिशेरते । आर्यस्याग्रजेन श्रीमता भर्तृहरिणा निर्मितः श्लोक एकोऽस्मिन् प्रस्तावे मम स्मृतिपथ-मुपयाति ।—

'किन्तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा,
यत्र स्थितास्तु तरवस्तरवस्त एव ।

---

१ अधिष्ठानम्=प्रधान स्थानम् । मुख्य आश्रय. ।

२. प्रभूतमनधीता इत्यर्थः ।

मन्यामहे मलयमेव, यदाश्रयेण
कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्यु. ॥'

**विक्रमार्कः** : सर्वथा प्रशस्यः कालिदास । (**किमपि विमृश्य ।**) अस्तु । उपलब्धा नाम सा विप्रलीना तपस्विन्युपस्थितिपुस्तिका । तदागन्तव्यं सर्वैरस्यां हस्ताक्षराणि च निवेश्य स्वस्वकार्यनियोगोऽभियुज्यताम् । आस्थानककाल आस्थानकसम्पृक्तेनैव वस्तुना आस्थानकनियुक्तकै सम्बन्ध. स्थापनीयः । (**सर्वे सोच्चैर्हासं कलकलं कुर्वन्ति सस्मितं च स्वस्वासनाभिमुखं निर्गच्छन्ति ।**)

(**इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।**)

इति चतुर्थः सवादः ।

पंचमः संवादः ।

# निष्कुलकशुष्ककुलकीयम् ।

## प्रथमं दृश्यम् ।

(तत प्रविशति निष्कूलकः शुष्ककूलकश्च ।)

**निष्कूलकः** : ( वर्त्मपार्श्वस्थं शुष्ककूलकं करेण स्कन्धदेशे घट्टयित्वा ।[1] ) किम्भो., किमत्र विधीयते ?

**शुष्ककूलकः** : (मुखं परिवृत्य ।) भवन्तमेव प्रतिपालयँस्तिष्ठामि । का वेला त्वयाऽद्य विनाशिता ?

**निष्कूलकः** किं वृत्तम् ? किमपि विशिष्टं वा ?

**शुष्ककूलक** : न नाम विशिष्ट किचित् । ( सुहृज्जनसहजं कृत्रिमं कोपं नाटयित्वा ।) हतक, इदानी किन्तवैकवादनम् ? अपि दृष्ट वेलायन्त्रम् ?

**निष्कूलक** : (सापराधमिव ।) विलम्बितं नाम लेशेन । कार्यमेव गुरुतरमासीदद्य तादृशम् ।

**शुष्ककूलक.** : किन्तत् ?

**निष्कूलकः** किमपि ।

**शुष्ककूलक.** : किमपीति किम् ? व्यक्तं ब्रूहि ।

**निष्कूलक** : तत्सर्वं पश्चाद्वक्ष्यते । आदौ तावन्मध्याह्लाशस्य[2] चिन्तां कुरु । अपि भुक्तं भवता किञ्चित् ?

---

१. घट्टयित्वा='थपथपाकर' इति भाषायाम् ।

२. मध्याह्लाशः=मध्याह्लकालिकः स्वल्पाहारः । Lunch इत्याग्लभाषायाम् ।

शुष्ककूलक: : अविद्यमाने त्वयि कुतो मे भक्ष्येषु समादर: ? इदानीमागतोऽसि । तत्त्वमेव निवेदय किमद्य भोक्तव्य भवतीति ।

निष्कूलक. · राजकीयकार्यनिलयस्याऽस्य विप्रकृष्टे कोणान्तरे स्थापिता फलानां विपणिरियम् । तद् ब्रूहि, कानि फलानि क्रेतव्यानि ?

शुष्ककूलक: अहं सलवणं जम्बूफलमस्या[1] वृद्धाया· क्रीणामि ।

निष्कूलक : अहं वज्रबीजफल[2] क्रेष्यामि ।

(इत्युभावपि निर्गतौ ।)

(पुनरपि प्रविश्य ।)

निष्कूलक. : कानि वस्तूनि गृहीतानि ?

शुष्ककूलक : अस्मिन् पलाशपत्रद्रोणके सलवण जम्बूफलम्, अपरिणात[3] पाटितोदरपूरितलवणनिम्बूकरसं चाणक्यमूलकम्, एतस्मिँश्च सोपस्करास्त्रपुसखण्डका[4] समानीता. । अथ त्वया किं क्रीतम् ?

निष्कूलक. . वज्रबीजफलम्, दाडिमानि, मधुरनारङ्गक[5] , द्राक्षाफलानि च ।

शुष्ककूलक : न पुन: कदलीफलम् ?

निष्कूलक. : हन्त, विस्मृतमेव तत् । इदानी क्रेष्यामि । धारयेमान् द्रोणान् ।

---

१. जम्बूफलम्=‘जामुन’ इति भाषायाम् ।

२ वज्रबीजफलम्=‘अमरूद’ इति भाषायाम् । ‘पेरू’ इति मराठीभाषायाम् ।

३. अपरिणतम्=अकठिनीभूतम् ।

४. त्रपुसम्=उर्वारुकम् । ‘खीरा’ इति भाषायाम् ।

५. मधुरनारङ्गकम्=त्वक्सुगन्धफलम् । ‘सतरा’ इति भाषायाम् ।

शुष्ककूलकः : तिष्ठ तावत् । कदलीफलं मया क्रेष्यते । त्वमेव मम द्रोणी धारय ।

निष्कूलकः : (**किमपि विचिन्त्य ।**) एव क्रियताम् । अद्य कदलीक्रयस्तथैव तिष्ठतु । अद्य ममोदरे किंचिद्विप्रकृतमिवानुभूयते ।[१] दुष्पचं खलु कदलीफलम् । तदीदृशस्योदरस्य नैव हितायेति मन्ये ।

शुष्ककूलक न हि । न हि । एवमाकर्ण्यते किल यत्कदलीफलभक्षणानन्तरमेला[२] भक्ष्येत चेद् दुष्पचमपि तद् द्रागेव जीर्णं भवतीति । तदद्य मम परिधानसेवके प्रत्यग्रक्रीता एला बह्व्यस्तिष्ठन्ति । तस्मान्मैव भेतव्यम् ।

निष्कूलक. : पर कस्मादद्य ते सुमहानाग्रह कदलीफलक्रये ? न शक्नोषि किं तेन विना स्वात्मान पर्यवस्थापयितुम् ?[३]

शुष्ककूलकः : न खलु शक्नोमि । कदलीप्रधानः[४] शुष्ककूलक इति ध्रुवमवैहि ।

निष्कूलक : (**विहस्य ।**) तर्हि कस्मात्त्वं 'शुष्ककूलक.' कस्मान्न 'कदलीमूलक' इति ?

शुष्ककूलक : आः, सुप्रिय भणितं 'कदलीमूलकः शुष्ककूलकः' इति । मुहूर्त्तं प्रतिपालय । एष कदली क्रीत्वा समागच्छामि । (**निर्गतः ।**)

(**त्वरितमेव प्रत्यागत्य ।**)

पश्य, कीदृगिदं प्रतिभाति चित्रिकाङ्कितं[५] कदलीफलत्रयम् ।

---

१. 'आज पेट मे कुछ गड़बड-सी महसूस हो रही है' इति वाक्यार्थः ।

२. एला='इलायची' इति भाषायाम् ।

३. 'उसके बगैर तेरा काम नही चल सकता क्या ?' इति वाक्याशय: ।

४. अतिमात्रं कदलीफलभक्षणप्रिय. ।

५. 'चित्तीदार', 'चित्रीदार' अथ वा 'चितरीदार' इति भाषायाम् ।

निष्कूलक · कोऽवक्रय ?

शुष्ककूलक. : आणकद्वयम् ।

निष्कूलक: · आणकद्वयं—न पुनराणकत्रयम् ?

शुष्ककूलक· : नैव-नैव ।

निष्कूलक: . तर्हि मन्ये अतिमात्र भद्रबुद्धय इमेऽत्रत्या फलविक्रयिका: । अस्मद्भागे तु त्र्याणकेभ्यो न्यूनो नास्त्यवक्रय: ।

शुष्ककूलक: : अस्मद्भागेऽपि तथैव । मुण्डाकुमारका अविगणय्य मध्याह्नवासरमणि[1] लोकाँल्लुण्ठितु प्रयतन्ते ।

निष्कूलक· : एषा कदर्यहतकानां समग्रमपि भाण्डागारं भस्मनि परिणत[2] भवतु । अस्तु । अहं वर्त्मपार्श्वस्थं लोकजलप्रणालकं[3] गत्वा जलस्य धारायां प्रक्षाल्यानयामीमानि द्राक्षाफलानि। अतीव कच्चराणि[4] प्रतीयन्ते ।

शुष्ककूलक : गच्छ । अहमपि सुप्रच्छायशीतले शष्पोपसवलिते घण्टापथोपकण्ठस्थेऽशोकतरुतले[5] स्थितस्त्वां प्रतिपालयामि[6] ।

इत्युभावपि निष्क्रान्तौ । )

इति पंचमे संवादे प्रथम दृश्यम् ।

---

१. 'दिन-दहाडे' इति तात्पर्यमस्य वाक्यखण्डस्य ।

२. परिणतम्=रूपान्तरितम् ।

३. लोकजलप्रणालक:='Public water-tap' इत्यांग्लभाषायाम् ।

४ मलिनानि । 'मलीमस तु मलिन कच्चर मलदूषितम्' इत्यमर: ।

५. घण्टापथ:='Main road' इत्यांग्लभाषायाम् । उपकण्ठे=समीपे ।

६. त्वा प्रतिपालयामि=तव मार्गप्रतीक्षा करोमि ।

## द्वितीयं दृश्यम् ।

( तत प्रविशति खण्डकूष्माण्डक । )

**खण्डकूष्माण्डकः :** (**स्वगतम् ।**) अद्य परिधानसेवके केवल षडाणका विद्यन्ते । एषामाणकत्रय तु सायं कार्यनिलयात्स्वावासं प्रतिनिवर्त्तमानस्य मे नगरयानप्रवेशपत्रमूल्य भविता । अवशिष्टेषु त्रिष्वाणकेषु अद्यतनस्य मध्याह्नाशस्य प्रबन्ध.कथं विधातव्यः?क्षुधा तावदद्य भूयसी प्रतिभाति । (**चिन्तां नाटयित्वा पुनरपि स्वगतम् ।**) एव क्रियताम्—अत्र कार्यनिलयप्रत्यासन्नायां विपणौ केचनापणिका भोजनमपि प्रस्तुवन्ति । तत्र गत्वा भोजनं क्रियताम् । परमस्मिन्नाणकत्रये भोजनं कथं भविष्यति ? (**स्मरणं नाटयित्वा पुनरपि स्वगतम् ।**) एकस्मिन्नाणक एका गोधूमरोटिका[1] समायाति । आणकत्रये तिस्रो गोधूमरोटिकाः । पर व्यञ्जनस्य किम् ?

---

१ गोधूमरोटिका='गेहूँ के आटे की मोटी रोटी' इति भाषायाम् । 'शुष्कगोधूमचूर्णेन किंचित्पुष्टा च पोलिकाम्* । तप्तके स्वेदयेत्कृत्वा भूर्यङ्गारेऽपि ता पचेत् । सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता ।' इति भावमिश्रः। [*पोलिका='मैदे का महीन फुल्का' इति भाषायाम् । 'कुर्यात्समितयाऽतीव तन्वी पर्पटिका ततः । स्वेदयेत्तप्तके ता तु पोलिकां जगदुर्बुधाः' इत्यपि भावमिश्रः । अत्र 'समिता'शब्दस्य 'मैदा' इति भाषागतोऽर्थ ।]

प्रत्येकं विशिष्टशाकप्राधारिकायाः[1] केचनाणकत्रयं केचनचाणकचतुष्टयमपि गृह्णन्ति। तत्किं व्यञ्जनेन विनैव रोटिका भक्षणीया:? (विचिन्त्य पुनरपि स्वगतम्।) हुम्, इत्थमाकर्ण्यते यद्रोटिकया सार्धमापणिकाश्चणकमाषयोर्मिश्रित सूपं[2], कॉश्चित्पलाण्डुखण्डान्[3] काञ्चिच्च तिन्तिडीलेह्या[4] प्रयच्छन्तीति। एतावता बुभुक्षाया. सर्वांशेन निवारणं नैवापि सम्भाव्येत—किंचित्तु तद्भविष्यत्येव। तत्तत्रैव गच्छेयम्। (कतिचित्पदानि गत्वा पुन. स्वगतम्।) आणकत्रयमिद चेन्मयैव सूपरोटिकयोर्व्ययित, तर्हि मत्पार्श्वे कुब्जा वराटिकाऽपि नैवाऽवशिष्टा स्थास्यति[5]। अद्य खलु मया कानिचित्पत्राण्यप्यवश्य प्रेषणीयानि सन्ति। समापिते सर्वस्मिन्नपि द्रव्ये भोजनकर्मण्येव—पत्रप्रेषण कथं भविष्यति? तस्मात्सर्वथा रक्षणीयमाणकत्रयमिद स्वपरिधानसेवक एव। नैतदेवं व्ययीकरणीयम्। (पुरतो विलोक्य।) इमौ

---

१ प्राधारिकापरिमितस्य सविशेष साधितस्य (Specially prepared) शाकस्येत्यभिप्राय। [प्राधारिका=Plate.]

२ चणकमाषयोर्मिश्रित. सूपः='चने और उडद की मिलवा दाल' इति भाषायाम्। 'दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे। दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभि सयुक्ता 'सूप' नाम्नी स्यात्।' इति सूपसाधनप्रकारो भावमिश्रोक्त.। [दालि, दाली='दाल' इति भाषायाम्।]

३ पलाण्डुखण्डाः='प्याज के टुकडे' इति भाषायाम्।

४. तिन्तिडी=अम्लिका। चिंचिका, चिंचा, अम्ला, तिन्तिडीका, दन्तशठा इत्याद्यपरपर्याया 'इमली' इति हिंदीभाषाया 'चिंच' इति च मराठीभाषायां ख्याता।

५. 'तो मेरे पास कानी कौड़ी भी नही बच रहेगी' इति वाक्याभिप्रायः।

कावित एवाभिवर्त्तते ? (**निपुण निरीक्ष्य ।**) अये, इमौ तावन्मम कार्यनिलयसुहृदौ[1] निष्कूलकशुष्ककूलकौ स्त । आगच्छतां नाम । यावदिमावभिभाषे । (**प्रकाशम् ।**) सखायौ, इत आगच्छ-तम् ।

**(तत प्रविशतः फलपरिपूर्णद्रोणहस्तौ निष्कूलकशुष्ककूलकौ ।)**

**निष्कूलकशुष्ककूलकौ** अये खण्डकूष्माण्डक, अत्र कथमेकाकी तिष्ठसि ? आगच्छावयोर्द्वयोस्तृतीयो भव। अभ्यवहरोपनीतानि[2] कानिचित्फलानि ।

**खण्डकूष्माण्डक :** मध्याह्नाशवेलाया प्रत्यहमहमत्रैव समागच्छामि । सुललितशष्पभूयिष्ठे नीरकारञ्जकोपकण्ठस्थे[3] भूभागे कार्यनि-लयकर्मव्यापारनीरस मन किंचिद्विनोदयामि ।

**(त्रयोऽपि तत्रोपवेशन नाटयन्ति ।)**

**निष्कूलकः** **(करस्थान्द्रोणानधः स्थापयित्वा फलानि सर्वेभ्यो विश्राणयन्[4] ।)** खण्डकूष्माण्डक, आरभस्व भक्षणम् । अद्य चिरादावयो समीप-मागतोऽसि । किं युष्माक शाखायां सम्प्रति कार्याधिक्य वर्त्तते ?

**शुष्ककूलक . ( स्वकरस्थानि फलानि सर्वेभ्यो विश्राणयन् खण्डकूष्माण्डक-**

---

१. कार्यनिलयसुहृद्='Colleague' इत्याङ्गलभाषायाम् ।

२. अभ्यवहरणम्=भक्षणम् ।

३. क इति जलनामसु पठितम् । तेन द्वारेण विधीयमान यद् आरञ्जन द्रष्टृजनचित्तसमावर्जन, तत्करोति य , स 'कारञ्जक' । जलकणोत्क्षेपणखेलायन्त्र मन्दिरमित्यर्थः । 'फव्वारा' इति हिंदीभाषाया 'कारजा' इति च मराठीभाषायाम् । अथ कारञ्जकशब्द एव नीरपर्यायेऽन्तर्भूते सति पुनरत्र 'नीरकारञ्जक' इति यः पृथङ्नीरपदप्रयोग , स 'इद तिलतैलमि'त्यत्र तिलपदप्रयोगवद् बोद्धव्य ।

४. विश्राणयन्=ददन् । 'Distributing' इत्याङ्गलभाषायाम् ।

मुद्दिश्य ।) भवता शाखायां तावदनारतं द्वादशमासिकं कार्यम् । नैव किम् ?

**खण्डकूष्माण्डकः** (फलान्यभ्यवहरन् ।) अहं तु प्रपीडितमात्मानं कलयामि । एतादृशी चिरस्थायिनी कार्यशृङ्खला न वेद्मि कदा शून्यतां यास्यति ? कियत्करणीयं जनेन कार्यम् ? आकार्यनिलयारम्भात् कार्यनिलयवेलापरिसमाप्तिपर्यन्तं किं यन्त्रवत्कार्यमेव करणीयम् ? श्वासोच्छ्वासाय तु कश्चन समयो भवितव्यो न वा ? अथ वा सोऽपि कार्यकलापार्थमेव वषट्करणीयः[1] ?

**शुष्ककूलकः** : अतिमात्रं विषण्णः प्रतीयसे । अथ कतिपयेभ्यो दिवसेभ्यः नैमित्तिका[2] अवकाशा कस्मान्न गृह्यन्ते ?

**खण्डकूष्माण्डकः** (विहस्य ।) नैमित्तिकानामवकाशानां कृते शरीराऽनारोग्यस्य व्यपदेशः[3] पुरस्कर्त्तव्यो भवति । ममारोग्यमपि दुर्भाग्येन तादृशं दृढं वर्त्तते, यन्मदर्थं नैमित्तिकावकाशग्रहणोपयोगिव्यपदेशानामपि दुर्भिक्षं संजातमस्ति । मिथ्याव्यपदेशा नैव पुरस्कर्त्तव्या इति कृतप्रतिज्ञ इवाऽस्म्यहम् । अथ केचिज्जना आश्रितानामनारोग्यादिकं निमित्तं प्रस्तुत्यापि नैमित्तिकावकाशार्थमावेदयन्ते ।[4] तादृशमपि निमित्तजातं सुदुर्लभम् । अथ त्वमेव पश्य । गृहे गृहिणी नास्ति । पितरौ न स्तः । अन्ये सन्निकृष्टा

---

१. 'उत्स्रष्टव्यः' इत्येतस्मिन्नर्थे वैनोदिकोऽयं प्रयोगः । [वषट्कारः= स्वाहाकार. ।]

२. नैमित्तिका अवकाशा.='Casual leave' इत्यांग्लभाषायाम् ।

३. व्यपदेशः='बहाना' इति भाषायाम् । 'निमित्त' इति मराठीभाषायाम् ।

४. आवेदयन्ते= Apply इत्याग्लभाषायाम् ।

विप्रकृष्टा वा सम्बन्धिनो न सन्ति। काकाक्षिकल्प[1] स्वगृहेऽहमेव-केवल । आरोग्यमपि सुदृढम् । कार्यशक्तिरप्यकुण्ठिता । एव चापि, गृहीतावकाशस्य मे किं चेत समाधानाय भवति ? तस्मान्न नैमित्तिका अवकाशा गृह्यन्ते । अथ यदा नैमित्तिका अवकाशास्तथैवाऽगृहीता निर्यान्ति, तदार्ऽजितकानामवकाशाना[2] ग्रहणस्य कथैव का ?

**निष्कूलक** : तर्हि किं त्वमवकाशमेव न गृह्णासि ?

**खण्डकूष्माण्डक** · ओम्।

**शुष्ककूलक** : केवलं व्यपदेशाभावादेव किम् ?

**खण्डकूष्माण्डक** : अशतो व्यपदेशाभावादशतश्च लिप्साभावात् ।

**निष्कूलक** लिप्साभावश्चेत्कीदृश पुनरेष विषाद ?

**खण्डकूष्माण्डक:** एष तावदात्यन्तिको विषादो यावदायुर्व्यापी ।

**शुष्ककूलक.** . एकाकित्व बाधते किन्तर्हि त्वाम् ?

**खण्डकूष्माण्डक:** : (**विचारक्रियां नाटयञ्छनकैः ।**) एकाकित्वं बाधत इत्यपि वक्तु नालम् ।

**शुष्ककूलक** · तर्हि किमस्ति तद्, यत्त्वदीयस्य विषादस्य कारण सजायते ?

**खण्डकूष्माण्डक** (**विहस्य ।**) अथाहमेवं प्रष्टुमिच्छामि किं भवन्तौ कदापि विषादव्यापारभूमित्व नैव यातौ ?

---

१. काकाक्षिकल्प:=वायसनेत्रकनीनिकासकाश. । एकलत्वातिशयद्योतनार्थमेवैष शब्दप्रयोग: । एतस्मिन्नेवार्थे 'खड्गविषाणकल्प' इत्येतादृश: शब्दप्रयोगोऽपि बौद्धग्रन्थेषु दृश्यते । [खड्ग:='गेंडा' इति भाषायाम् ।]

२ अर्जितका अवकाशा:=Earned leave इत्यांग्लभाषायाम् ।

निष्कूलकशुष्ककूलकौ आवा तावद् गृहमेधिनौ[1] । विषादस्त्वस्माद्दृशां पञ्चम्यामेव पूजितः[2] । अस्माकं तद्विषये किं पृच्छ्यते ?

खण्डकूष्माण्डक : गृहमेधिनां किंरूपो विषादः ?

शुष्ककूलक : विषादस्यैकं रूपं भवेत्तदा वर्णयेम । अत्र तु सहस्ररूपः सहस्रवर्त्मा सामवेद इव विषादः । तस्य किं-किं वर्ण्यताम् ? अनेकाश्चिन्ताः सर्वतो ग्रसन्त्योऽस्माकं जीवितं नाममात्रावशेषं कुर्वन्त्यस्तिष्ठन्ति । अस्माकं तु यत्सत्यं कार्यनिलयेऽपि पारतन्त्र्यं गृहेऽपि पारतन्त्र्यम् । अत्रलत्ताप्रहारस्तत्रापि लत्ताप्रहार एव ।

निष्कूलक : बाढम् । उभयत्रलत्ताप्रहारात्मकमेवाऽस्माद्दृशामायुष्यम् । परं त्वदीय आयुष्ये केवलमेकाकित्वोद्भव एव विषादो भवेदेकरूपः । नैव किम् ?

खण्डकूष्माण्डक : भवदर्थे कश्चन भवदीयः कश्चन भवतामपर इवात्मा भवत्परोक्षेऽपि निर्व्याजेन मनसा चिन्तां व्यापारयति—भवत्कुशलार्थं यत्नशीलो भवति—नैतत्किं समाश्वासनस्थानं भवताम् ? परमस्मदर्थं कस्य निर्व्याजं[3] निर्व्यलीकं च मनः ? कृत्स्नोऽपि लोकोऽकारणजिघांसुरिव वर्त्तमानो दृश्यते । एतस्य निर्व्याजस्य स्नेहस्य मूल्यमाकूतयितु[4] भवन्तः समर्थाः किम् ? अस्माद्दृशामगृहमेधिनां कृते सर्वः सव्याजः स्नेहः । 'मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्यद्दुरात्मनामि'ति यद्वदन्ति, तदस्माभिः

---

१. गृहस्थाश्रमिणौ ।

२. 'न विषादस्याभावः क्वापि शक्यते कल्पयितुमस्माकमि'ति तात्पर्यमेतस्य वाक्यस्य ।

३. निर्व्याजम्=निष्कपटम्, निर्व्यलीकम्=विप्रियाचारिताविरहितम् ।

४. किंरूपं किम्मात्रञ्चेति निर्णयनमाकूतनम् ।

स्वजीवने प्रतिपदमनुभूयते । द्रव्यमर्जयामि । द्रव्ययोगेन जगतीगतं कृत्स्नमपि भोग्य वस्तु वयमनुभवितु क्षमा । सत्यमेतत् । किमस्ति तद्, यद् द्रव्यबलेन नोपलभ्यते ? सर्वं तूपलभ्यते ?— गृह, वस्त्रं, खाद्य, योषित , प्रवास:, यानानि—सर्वमेवोपलभ्यते । स्नेहोऽप्युपलभ्यते । नोपलभ्यत इति नाह वच्मि । परं कीदृशो भवति स स्नेहो, य कार्षापणैरर्ज्यते ? स्नेहेन जनस्य सर्वेऽपि शारीरिका मानसिकाश्चाभावा पूर्णता यान्तीत्युच्यते । परमस्माभिर्य उपलभ्यते स्नेहस्तेनाऽस्माकमेकतरस्याप्यभावस्य पूर्त्तिर्नैव सजायते । वस्तून्युपलब्धानि ; परं कस्यापि तृप्तिर्न—नाऽपि शरीरस्य नाऽपि च मनस. । द्रव्यं व्ययितं, परं तस्य परिवर्त्तने यत्प्राप्तं, तच्छून्यम् । भवद्भिर्गृहमेधिभिर्व्ययीकृतस्य द्रव्यस्य प्रतिफलं यदपि लभ्यते, तदन्त.सारवद्[1] भवति । पूर्णं भवति । परिपूर्णं भवति । अस्माकं जीवितं भवतां जीवितस्य षोडशीमपि कला नैव स्प्रष्टुमर्हति ।[2]

**शुष्ककूलकः** पर बन्धो, कस्य जीवितं परिपूर्णम् ? कस्य शारीरिका मानसिका वा अभावा अस्मिन्नायुषि शून्यतां गच्छन्ति ? नैव मन्तव्य यदस्माकं जीविते यत्प्राप्यते, तत्पूर्णं युष्माकं जीविते च यत्प्राप्यते, तच्छून्यमिति ।

**निष्कूलकः** : भूतार्थमाह शुष्ककूलकः । गृहमेधिनामायुषि यानि

---

१. अन्त सारवद्='ठोस' इति भाषायाम् ।

२. 'हमारे जीवन का आप लोगो के जीवन से भला क्या मुकाबला हो सकता है ?' इति भाषागतो वाक्याशयः । शाब्दिकोऽर्थस्तु—'हमारा जीवन आपके जीवन की सोलहवी कला को भी नही छू सकता' इत्येवम्प्रकारकः ।

वैकल्यानि, तान्यपि तथाविधान्येव। गृहमेधित्वेऽगृहमेधित्वे च न कोऽपि तादृशो विशेषो, येनैकस्य जीवितं पूर्णमपरस्य च जीवितं शून्यमिति वक्तु युज्येत।

**खण्डकूष्माण्डक** : तथापि गृहमेधिनां जीवितमगृहमेधिनां जीविताद्धिकतरम्पूर्णमिति तु स्वीकर्त्तव्यमेव भवति। असञ्जातपुष्पफलस्य वन्ध्यस्य वृक्षस्य तुलनाया सञ्जातपुष्पफलानामवन्ध्याना वृक्षाणां प्राशस्त्यमधिकमेव गणितव्यम्।

(तत. प्रविशत्यन्यतरस्तेषां कार्यनिलयसुहृत् कुसुमकिंजल्क।)

**कुसुमकिंजल्क** · सखाय, कस्मिन्गूढे विचारकर्मणि निमग्ना यूयम्? नैव श्रुतं यदद्यास्माक कार्यनिलयशाखाकक्षाध्यक्षाणा[1] शाखापरिवर्त्तनस्यादेशा. प्रचारिता सन्तीति?[2]

**सर्वेऽपि** (सोत्कण्ठम्।) कदा प्रचारिता.?

**कुसुमकिंजल्क** · इदानीमेव तान्दृष्ट्वा समागच्छामि।

**सर्वे**. कस्य कक्षाध्यक्षस्य कस्यां शाखाया विनिवेश.?[3]

**कुसुमकिंजल्क** सस्थापनशाखाकक्षाध्यक्षस्य[4] विनिवेशः साधारणप्रबन्धनशाखायाम्।[5] साधारणप्रबन्धनशाखाकक्षाध्यक्षस्य

---

१. शाखाकक्षाध्यक्ष (कक्षाध्यक्षो वा)=Section-Officer अथ वा Assistant Superintendant इत्याग्लभाषायाम्।

२. 'Orders of transfer from one section to the other have been issued' इत्याग्लभाषागतो वाक्यखण्डाऽर्थः।

३. विनिवेश·=Posting इत्यांग्लभाषायाम्।

४ सस्थापनशाखा=Establishment Section.

५ साधारणप्रबन्धनशाखा=General Administration Section.

प्रश्नशाखायाम् ।[1] प्रश्नशाखाकक्षाध्यक्षस्य समितिशाखायाम् ।[2] समितिशाखाकक्षाध्यक्षस्य विधिकार्यशाखायाम् ।[3] विधिकार्यशाखाकक्षाध्यक्षस्य मुद्रणशाखायाम्[4] । मुद्रणशाखाकक्षाध्यक्षस्य च सूचनाशाखायाम् ।[5] अथ सूचनाशाखाकक्षाध्यक्ष स्वागतकार्यशाखाया[6] विनिवेशित । स्वागतकार्यशाखाकक्षाध्यक्ष खल्विदानी सस्थापनशाखाकक्षाध्यक्षत्वेन विनिवेशित ।

**सर्वे** हन्त, कीदृश परिवर्तनम् ।

**कुसुमकिंजल्क** तच्चाप्येवमप्रत्याशित सत्[7] !

**शुष्ककूलक** अस्माक विधिकार्यशाखाकक्षाध्यक्षो मुद्रणशाखायां गत । तत्रासौ कस्य कपालकूष्माण्डम्भेत्स्यति ?[8]

**निष्कूलक** न नाम भयम् । अस्माक सूचनाशाखायां तावत्सुगृहीतनामधेय.[9] कक्षाध्यक्ष समागत ।

**कुसुमकिंजल्क.** अस्माक साधारणप्रबन्धनशाखाया समागत कक्षाध्यक्षस्तु नितरां कर्कश कर्मकठिनश्च[10] श्रूयते ।

---

१. प्रश्नशाखा=Question Section.

२. समितिशाखा=Committee Sec.

३. विधिकार्यशाखा=Legislative Sec.

४. मुद्रणशाखा=Printing Sec.

५. सूचनाशाखा=Notice Office.

६. स्वागतकार्यशाखा=Reception Office.

७ अप्रत्याशित सत्=Unexpectedly.

८. 'वहाँ वह किसका भेजा निकालेगा' इति हिन्दीभाषागतो वाक्याशय. ।

९. सुगृहीतनामधेय.=अतिमात्रमादरणीय ।

१० कर्मणि कार्यनिलयकर्मणा परिपालनादिविषये कठिनः निरतिशयनिष्करुणस्वभाव इत्यर्थ. ।

शुष्ककूलक. एतेन सस्थापनशाखागतस्य खण्डकूष्माण्डकस्य सुप्रियं सजातमिति तर्कयामि ।

खण्डकूष्माण्डक तून सुप्रिय सजातम् । नूतन शाखाध्यक्ष सुतरा सुप्रबुद्धधिषण । अतिमात्र प्रसन्नबुद्धि । परमकारुणिकस्वभाव । सर्वथा सुस्निग्धविनोदवार्त्ताप्रियश्च ।

निष्कूलक कक्षाध्यक्षाणा परिवर्त्तन तु सजातम् । पर कर्मकृत्समुदायस्यापि[1] परिवर्त्तन जायेत चेत्सुप्रिय भवेत् ।

कुसुमकिजल्क . तेन त्वदीयमेव सुप्रिय भवेज्जातु[2] ।

निष्कूलक त्वदीयमपि भविष्यति ।

शुष्ककूलक. अये, आसादनपरिप्रेषणशाखाकक्षाध्यक्षस्य[3] परिवर्तनं कस्मान्न कृतम् ?

कुसुमकिजल्क तच्छाखाकक्षाध्यक्षस्याऽपरिवर्त्तनमेव श्रेय ।

खण्डकूष्माण्डक: तस्यापि वराकस्य 'त्रायस्व-त्रायस्वे'ति जात भवेत् । अहर्निश कार्यवैयग्र्यमेव-कार्यवैयग्र्यम् !

कुसुमकिजल्क: अदृष्टगतिरेव तादृशी तस्य वराकस्य ।

निष्कूलक. केवल कक्षाध्यक्षपरिवर्त्तनस्यैवादेशा प्रचारिता , न पुन: कस्यापि पदवर्धनस्य[4] पदभ्रंशनस्य[5] वा ?

खण्डकूष्माण्डक तादृशा आदेशा नैव प्रायेण प्रचार्यन्तेऽस्माकं

---

१ कर्मकृत्समुदाय = Staff इत्याग्लभाषायाम् ।

२. जातु = कदाचित् । 'शायद' इति भाषायाम् ।

३ आसादनपरिप्रेषणशाखा = Receipt & Issue Section.

४ पदवर्धनम् = Promotion इत्याग्लभाषायाम् ।

५ पदभ्रशनम् = Demotion इत्याग्लभाषायाम् ।

कार्यनिलये । कार्यनिलयस्यैतस्याऽयमेव विशेष ।

**शुष्ककूलक.** यदपि परिवर्त्तन जायते तत्सर्वथैव श्रेयसे भवति ।

**निष्कूलक** सत्य नामैतत् । परिवर्त्तनेन नूतन जीवितं समागतमिवानुभूयते ।

**खण्डकूष्माण्डक·** (**स्वगतम् ।**) एतदुभयमपि सुप्रिय सजातम्। कर्कश: कक्षाध्यक्ष शाखान्तरित ।[1] अथ चाद्य मदीयमाणकत्रयमपि सुरक्षित स्थितम् । फलानि पुनस्तावन्ति भक्षितानि यैर्बुभुक्षाऽपि मे शान्ता सजाता । अथ गत्वा केचित् कर्गडका[2] प्रेषणालयादानेतव्या ।[3] (**प्रकाशम् ।**) सखाय, नितरामनुगृहीतोऽस्मि । अथ कार्यान्तरमिति गन्तु भवतामादेशोऽभिलष्यते ।

**कुसुमकिंजल्क.** तिष्ठ । अहमपि तवानुपदमेव समागच्छामि ।

(**कुसुमकिंजल्कखण्डकूष्माण्डकौ विनिर्गतौ ।**)

**शुष्ककूलक** . अथ निष्कूलक, त्वदीयं गुरुतर कार्य किमप्यासीदिति त्व

---

१ शाखान्तरित:=अन्यस्या शाखाया विनिवेशित । Transferred to some other Section इत्याग्लभाषायाम् ।

२. आग्लभाषागतस्य Card शब्दस्यार्थे 'कर्गडक' इत्येतस्य शब्दस्य योजनायां किंचिन्निरकुशत्वं कविसाम्प्रदायिक स्वीकृतमस्ति । अथ सामान्यतया Paper इत्येतस्यार्थे सस्कृत भाषाया कर्गल इत्येष शब्द प्रयुक्तो भवति । यथा 'कल्पन्या कृन्तति कर्गलमि'त्यत्र । तस्यैव डलयोरभेद इति नियमेन 'कर्गडो' विहित । स च स्वार्थे ह्रस्वार्थे वा विहितेन कन्प्रत्ययेन card इति विशिष्टार्थे 'कर्गडक' इति रूपेण व्यवस्थापित । एतेन कर्गलगत यच्छ्रुतिकोमलत्व, तदपगत भवत्येव किंचित्कठिनत्वमपि तस्य ध्वनितं भवति । प्रायेण 'कार्ड' इत्याख्य पत्र पत्रसामान्यापेक्षया किंचित्कठिनमनमनीयमेव भवति ।

३. प्रेषणालय =Post Office इत्याग्लभाषायाम् ।

**शुष्ककूलक** : प्रतिषोडशकं कति रूप्यकाणि पुस्तकमुद्रणस्य भविष्यन्ति ?

**निष्कूलक** · चत्वारिशद्रूप्यकाणि प्रतिषोडशक मुद्रणमूल्य भविता।

**शुष्ककूलक** : मन्ये महार्घोऽय[1] व्यवहार आघाटितस्त्वया।

**निष्कूलक** : अव्युत्पन्नव्यवहारतन्त्राणामीदृशमेवाघाटनम्। महार्घो वा स्यात्स्वस्तो[2] वा स्यादेकदाऽऽघाटिते व्यवहारे सर्वमशोच्य भवति। मम तावद् व्यवहारवस्तुनि न तादृशी श्रद्धा, यादृशी परेषा सम्भाव्यते। चिकीर्षित तावत्कार्य कुशलतया प्रतिपन्न स्यादित्येष एव मे श्रद्धेयो विषयः।

**शुष्ककूलकः** : (**स्वगतप्रायम्**।) कस्य कः श्रद्धेयो विषय इति कि वक्तु शक्यते ? (**सर्वथा प्रकाशम्**।) अथ कदा सम्भाव्यते मुद्रणकार्यसम्पूर्ति ?

**निष्कूलक**. . इदानी प्रारब्धस्य कार्यस्य द्वाभ्या मासाभ्या कदाचित्पर्यवसानम्।

**शुष्ककूलक** : सर्व शोभनम्। (**मणिबन्धवेलायन्त्रक विलोक्य**।) अस्तु। साम्प्रतं द्विवादने द्वौ निमेषौ, शिष्येते। तच्चलितव्यं नामेदानी स्वनियोगस्थानम्प्रति।

**निष्कूलक** ओम्। चलितव्यमेव।

(**इत्युभावपि निष्क्रान्तौ**।)

इति पचमे सवादे द्वितीयं दृश्यम्।

इति पंचमः सवाद ।

---

१. 'महँगा' इति भाषायाम्।'महाग' इति मराठीभाषायाम्।

२. 'सस्ता' इति भाषायाम्। मराठीभाषायामपि 'स्वस्त' इत्ययमेव शब्दप्रयोग.।

## षष्ठः संवादः ।

# कार्यनिलयवेलावसानम् ।

(तत प्रविशत्यासनस्थः कार्यनिलयशाखाकक्षाध्यक्षः स्वस्मिन्स्वस्मिन्कार्यासने[1] समुपविष्टा अन्ये कर्मकृतश्च[2] ।)

**कक्षाध्यक्ष.** ( पत्रलेखनं नाटयन् स्वगतम् । ) अद्य बहुत्र पत्राणि प्रेषणीयानि । नूतनसवत्सरस्य प्रथमो दिवस । बहूनि मित्राणि । कस्मै-कस्मै पत्राणि लिखित्वा नूतनवर्षाभिनन्दनानि प्रेषितव्यानीति न सम्यगवधार्यते । पञ्च पत्राणि तावल्लिखितानि । इतोऽपि पञ्चदश पत्राणि लेखनीयानि । ( इति पुनरपि पत्रलेखनं नाटयति; क्षणानन्तरं विमृश्य स्वगतम् । ) अथ कक्षप्रैष्यमाहूय[3] यानि पत्राण्यवसितानि[4] तानि तावत्प्रेषयामि । ( इति स्तम्भफलकस्थां घण्टिका टणत्करोति । )

( प्रविश्य । )

**प्रथम कक्षप्रैष्य.** (कक्षाध्यक्षमुपसृत्य । ) अपि भवताऽऽहूतोऽस्मि ?

**कक्षाध्यक्षः** हुम् । शृणु । पत्रक्षेपण्या[5] पत्राणीमानि क्षेप्तव्यानि ।

---

१. कार्यासनम्=Seat.

२ कर्मकृत =कर्मचारिणः ।

३. कक्षप्रैष्य=Peon working in the Section इत्याग्लभाषायाम् । 'चपरासी' इति भाषायाम् ।

४. येषा पत्राणा लेखनकार्यं पूर्णता गत तानीत्यर्थ. ।

५. पत्रक्षेपणी=Letter box इत्याग्लभाषायाम् ।

तत्रावसक्तकर्णलिकाया[1] कदा खल्वेतदनन्तरः क्षेपनिष्कासः[2] सोऽपि ज्ञातव्य । ( **इति तस्मै पत्राणि प्रयच्छति ।** )

**प्रथम. कक्षप्रैष्य** : ( **पत्राण्यादाय ।** ) साधु तर्हि । ( **इति निर्गच्छति ।** )

**प्रथमः कार्योपस्थापक**[3] ( **स्वगतम् ।** ) चतुर्वादनवेला सजाता । श्रमः सजायते । कामरूपिकाकषायग्रहणार्थं गन्तव्यम् । यावत्कक्षाध्यक्षमापृच्छामि । (**इति स्वासनादुत्थाय शाखाकक्षाध्यक्षमुपसर्पति ।**)

**कक्षाध्यक्षः** . ( **पत्रलेखने दत्तावधानः स्वगतम् ।** ) लेखं-लेख कर सश्रान्तः । लेख्य नैव समाप्तिमायाति । ( **पुरःस्थ कार्योपस्थापकं विलोक्य ।** ) अद्य कति प्रकरणानि[4] निःशेषितानि[5] ?

**प्रथमः कार्योपस्थापकः** : द्वित्राण्येवामन् । सर्वाण्यशेषितानि । इदानीं श्रान्तिरनुभूयते । कषायग्रहणार्थं गन्तुमर्हामि किम् ?

**कक्षाध्यक्ष** का वेला ?

**प्रथमः कार्योपस्थापक** . चत्वारि वाद्यन्ते ।

**कक्षाध्यक्ष** : हन्त, चत्वारि सजातानि ? ( **सस्मितम् ।**) अद्य पत्रलेखनव्यवसाये समयस्याप्यवच्छेदो[6] विस्मृतः ।

**प्रथम कार्योपस्थापक** : कुत्र प्रेष्यन्ते तावन्ति पत्राणि ?

---

१. कर्णलिका=Slip इत्याग्लभाषायाम् ।

२ क्षेपनिष्कासः=Clearance इत्याग्लभाषायाम् ।

३ कार्योपस्थापक =Assistant.

४ प्रकरणानि=Cases इत्याग्लभाषायाम् ।

५ निःशेषणम् अशेषण वा=To dispose of

६ अवच्छेद.=इदमित्थन्तया बोध. । अत्र भानम् इत्यर्थः।

**कक्षाध्यक्ष** : कानिचिन्मित्राणि, केचिद् बान्धवाः, केचित्पदाधिकारिण[1] —एतेभ्यः सर्वेभ्य प्रेषणीयानि । श्रान्तिस्तावन्मयाप्यनुभूयते । भवदागमनेन कषायग्रहणवेला स्मारितोऽस्मि ।

**प्रथम कार्योपस्थापक.** : तर्हि भवताप्यागम्यताम् ।

**कक्षाध्यक्ष.** अस्तु । आगम्यते । ( **इत्यासनादुत्थानं नाटयति।** )

**प्रथम कार्योपस्थापक** · प्रभूत आयास पत्रलेखनस्य स्वीकृतोऽद्य !

**कक्षाध्यक्ष.** कादाचित्क एवायमायासः स्वीकर्त्तव्य एव भवति ।

( **अत्रान्तरे सम्भाषयन्त्रस्य क्लैङ्कारः[2] श्रूयते ।** )

हन्त, सर्वथा निर्गमोपकण्ठ एवैषा विबाधा । (**इति सम्भाषयन्त्रकर्णकमुत्थाप्य[3] कर्णस्य मुखस्य च समीपं नीत्वा तस्मिन्नेव ।**) एष विधिकार्यशाखाकक्षाध्यक्षो ब्रवीमि । हुम् । अहमेव । किमादिश्यते? · ·क. ? कस्मिन्विषये ? ···मया नैव ज्ञायते । कदा ? ······हन्त, नावलोकितम् । ( **चिन्तापर्याकुलं वदनं रूपयित्वा ।** ) किमुच्यते ? अवरसचिवमहाभागः[4] हन्त, एष आयात । (**इति कर्णकं सम्भाषयन्त्राधारे संस्थाप्य प्रथमं कार्योपस्थापकमुद्दिश्य ।**) अत्याहितम् ! अद्य कश्चन महान् प्रमादः[5] सजात इव । अवरसचिवो मा स्मरति । तत्तत्रैव गम्यते । भवानपि कंचित् कालमत्रैव

---

१ पदाधिकारिण.='Officers' इत्याग्लभाषायाम ।

२ क्लैङ्कारः=Ringing sound.

३ सम्भाषयन्त्रकर्णक.=Telephone receiver.

४. अवरसचिवः=Under Secretary.

५ महान् प्रमाद·=Mistake of a very serious nature

तिष्ठतु । कदाचिद् भवानप्याहूयेत ।

(इति ससम्भ्रमं निर्गतः ।)

**प्रथम कार्योपस्थापक** : ( स्वगतम् । ) हन्त, महती विपत्ति । (इति स्वकार्यासनं गत्वोपवेशनं नाटयति ।)

**द्वितीय कार्योपस्थापक** : (प्रथमं कार्योपस्थापकमुद्दिश्य ।) कथमकाण्ड एव विघ्नितकषायोऽसि ?[१]

**प्रथमः कार्योपस्थापक** न जाने, केन बाह्यकेन मुण्डाकुमारकेणैतेषा पदाधिकारिणा कि गन्धितम्[२] ?

**द्वितीय कार्योपस्थापक**: . केनाहूतोऽयम्भ्रातृव्यस्ते[3] कक्षाध्यक्षक ?

**प्रथम कार्योपस्थापक**: : केनेति किम् ? तव पितृव्यश्वशुरकेणावर-सचिवेनैव[४] !

(कक्षस्था शेषास्त्रयोऽपि कार्यकरा[५] हसन्ति ।)

**अन्यतम कार्यकर** एकेन प्रयुक्ते 'भ्रातृव्ये'ति पदे द्वितीयेन सम्यगुत्तीर्णं 'पितृव्यश्वशुरके'ति पदमाविष्कुर्वता ।

**पर कार्यकरः** . दण्डकाष्ठमुद्यम्य कृतस्य प्रहारस्य लौहकाष्ठेन दत्तः समीचीन एष प्रतिप्रहार ।[६]

---

१ How is it that you are deprived of your tea so untimely ?' इति वाक्याशय ।

२, गन्धनम्=To complain against some body with evil intentions.

३ भ्रातृव्य =भ्रातु सुत । भ्रातृज । 'भतीजा' इति भाषायाम् ।

४ पितृव्य =पितुःसहोदर. । तस्य श्वशुरकः पितृव्यश्वशुरक ।

५. कार्यकर =Clerk.

६. 'ईंट का जवाब पत्थर से बहुत ठीक रहा' इति वाक्याशय ।

अय सप्ततम्

**अपर कार्यकर** . सम्यक् त्रुटिता नाम काकत्रोटि:[1] ।

**(पुनरपि सम्भाषयन्त्रस्य क्लैड्कार श्रूयते ।)**

**प्रथम कार्योपस्थापकः :** **(प्रजवं धावित्वा यन्त्रकर्णकमुत्थाप्य ।)** एष विधिकार्यशाखाकक्ष:[1] हुम् । आगन्तव्यम् ? किसख्य: प्रगुम्फक.[2] ? · षट्सख्य प्रगुम्फक स्मर्यते । ·· वरम् । एष पश्यामि । अथ कि कर्त्तव्यम् ?··· ··तत्रैव समागन्तव्य गृहीत्वा । एष आगच्छामि ।

**( यन्त्रकर्णकं यथास्थानं स्थापयित्वा स्वस्थानाच्छट्संख्यं प्रगुम्फकमादाय निर्गच्छति । )**

**कार्यकरा** . हन्त, गतस्तपस्वी । केनाहूतो भवेत् ?

**अन्यतमः कार्यकर** · अवरसचिवकक्षवर्त्तिनाऽस्मत्कक्षाध्यक्षेणेति तर्कयामि ।

**परः कार्यकर** किमद्यापतितमीदृशम् ?

**अपर कार्यकर :** भवेत्किमपि । किमस्माकमेतेन ? कार्यनिलये परश्शतानि तथाविधानि प्रत्यहमापतन्ति । कस्य कश्चिन्तां वहतु ? 'स्वस्थेन मनसा तिष्ठेत्कषायस्योदक पिबेत्'[3] एष एवास्मादृशा शासनकार्यनिलयनियुक्तकाना[4] परमो धर्मः ।

---

१ काकत्रोटि ='कौए की चोच' इति भाषायाम् ।

२. प्रगुम्फक =File

३ वाक्यार्थ ईदृश.—'आराम से बैठे रहो और चाय का पानी पीते रहो ।' ('विना कारण चिन्ता नैव कर्त्तव्या परस्य वस्तुनी'ति प्रसङ्गगतोऽभिप्राय ।)

४ Of we people who are employed in the Govt. offices.

**द्वितीय कार्योपस्थापकः** : (तत्रस्थं कक्षसहायमुद्दिश्य ।) बन्धो, अद्या-स्मदीयमेकं कृत्य सम्पादनीय त्वया ।

**कक्षसहाय** : किमस्ति तत् ?

**द्वितीय कार्योपस्थापक** . एते मन्वन्तरपुराणा जीर्णप्रगुम्फका एतस्मान्मदीयात्कार्यासनादपसार्य कुत्रापि कोणान्तरे प्रक्षेप्तव्या. । नाहमेतानत्र स्थितान् दृष्ट्वा मन स्वास्थ्यमनुभवामि ।

**कक्षसहाय** : श्व करिष्ये ।

**द्वितीय कार्योपस्थापक** अये, श्वः कि करिष्यसि ? कुर्विदानीमेव । शुभस्य शीघ्रम् ।

**कक्षसहाय** . इदानी तावत्कार्यनिलयकालसमाप्तिर्नेदीयसी । श्वः प्रभाते प्रथमसम्पाद्य कार्यमिव[1] भवदुपदिष्ट करिष्यामि ।

**द्वितीय कार्योपस्थापक** · यथा रोचते ते । परमविस्मरणपूर्वक करणीयं श्व. ।

(तत. प्रविशति पत्रसम्भारहस्त.[2] शाखान्तरकक्षप्रैष्यः ।)

**शाखान्तरकक्षप्रैष्य** (शाखाकक्षाध्यक्षकार्यासनं शून्य दृष्ट्वा द्वितीयकार्यो-पस्थापकमुपेत्य ।) एष पत्रसम्भारः क्व स्थाप्येत ?

**द्वितीय कार्योपस्थापक.** पश्येय कीदृश पत्रसम्भारोऽयमिति । को वेसवार.[3] समुपानीतोऽस्मदर्थमित्यवलोक्यताम् ।

(इति प्रैष्यहस्तात्त स्थूलं पत्रसम्भारमादत्ते । एकैकशश्च पत्रा-ण्युपर्यधः करोति ।) एष मदीय प्रगुम्फकः । किमादिष्टमत्र सचि-

---

१. First thing in the morning इत्याशयः ।

२ 'With a bundle of papers' इत्यर्थः ।

३. को वेसवार =का सामग्री इत्याशयः ।

वेन ? हन्त, सर्वथाऽस्पृष्ट एव मम लेखोपन्यासः। अथेद किम्? इदन्तावन्नूतनमासादितकम्[1] । इदमपि। इदमपि। अयम्प्रगुम्फक परस्य कार्योपस्थापकस्य। अस्तु। (**शाखान्तरकक्षप्रैष्यमुद्दिश्य।**) एव क्रियताम्। इमौ प्रगुम्फकौ तावत्कक्षाध्यक्षस्य स्तम्भफलके स्थापय —तस्या धातुमञ्जूषायाम्। एतानि चासादितकानि त कार्यंकर हस्तान्तरय। असौ निवेशपञ्जिकायाम्[2] एतेषा निवेशन[3] करोतु।

(**इति त पत्रसम्भारं तस्मै प्रैष्याय प्रयच्छति।**)

**शाखान्तरकक्षप्रैष्य** (**यथानिर्दिष्ट विधाय।**) अथ गच्छेयम्?

**द्वितीय· कार्योपस्थापक.** : आम्। गच्छ त्वम्।

(**शाखान्तरकक्षप्रैष्यो निर्गत·।**)

**निवेशनिकः कार्यंकर** : (**आसादितकान्यादाय।**) क. समय पश्यन्तु भवन्तः एषामासादितकानाम्? (**आसादितकेषु यथाक्रमं स्वशाखामुद्रां[4] संनिवेश्य मुद्रागते समयनिवेशस्थाने तत्प्राप्तिसमय, क्रमाकनिवेशस्थाने च क्रमाङ्कं[5] यथाक्रम निवेश्य तद्गतां विषयविवृति समासत. पञ्जिकायां प्रवेशयति।**) समयो वाऽसमयो वा मदीय तु मया निर्वर्त्तितमेव कार्यम्। अथैतदूर्ध्व येषा कार्य ते जानन्तु। (**स्तम्भफलकस्थां घण्टिकां टणत्कृत्य समागतं द्वितीय कक्षप्रैष्यमुद्दिश्य।**) शृणु, इमे द्वे आसादितके प्रथमस्य कार्योपस्थापकस्य। तस्य मञ्जूषाया स्थापनीये। इदं च तृतीयमासादितक-

---

१. आसादितकम्=Receipt.

२ निवेशपञ्जिका=Diary register.

३ निवेशनम्=Entry.

४ स्वशाखामुद्रा सनिवेश्य=After putting the stamp of his section

५. क्रमाङ्क.=Serial number

मस्य द्वितीयस्य कार्योपस्थापकस्य । (इति तानि तस्मै प्रयच्छति ।)

**द्वितीय कक्षप्रेष्य** : वरम् । (इति तानि स्वहस्ते समादाय द्वितीयकार्योपस्थापकमुपसृत्य ।) इदम्भावत्कम् । (तस्मै प्रयच्छति । शेषे द्वे प्रथमस्य कार्योपस्थापकस्य स्तम्भफलकस्थाया मञ्जूषायां सुरक्षित स्थापयित्वा कक्षाद् बहिर्निर्गच्छति ।)

**अन्यतम कार्यकर** (पर कार्यकरमुद्दिश्य ।) किम्भो, अद्य कति मक्षिका मारिता ?

**पर कार्यकर** : नैव पश्यमि—तावत्य एव यावत्यस्त्वया मारिता ।

**अन्यतम कार्यकरः** : तर्हि केवल मक्षिकामारणस्यैव वेतन गृह्णासि शासनयन्त्रत ?

**पर कार्यकर**. अथ त्वया किमुन्दुरवो[1] मार्यन्ते, येनैव वचन क्षिपसि ?

**कक्षसहाय** (तयोर्मध्येऽनाहूतमात्मान तृतीय कृत्वा ।) अयि भो, उन्दुरव. केन मार्यन्ते ? तेन न शाखाकक्षस्य बहुतर सुहित भवेत् । बहव उन्दुरव शाखाभित्तिकपाटिकासु[2] । सर्वाण्यपि तै प्रगुम्फकपत्राणि जर्जरीकृतानि । तर्हि कश्चनोन्दुरुमारको भवेद्, येन सा पीडा नि शेषिता स्यात् । (इति हसति ।)

**पर कार्यकर** : (संजातरोषः सन् कक्षसहायमुद्दिश्य ।) सयच्छ जिह्वाम् ! दास्या. पुत्र.— (इत्यर्धोक्ते ।)

**कक्षसहाय.** : 'दास्या पुत्र' इति क. सम्बोध्यते ?

**परः कार्यकर** : त्व सम्बोध्यसे ।

---

१ उन्दुरु = Rat 'उदीर' इति मराठीभाषायाम् ।

२ कपाटिका = Almirah

**कक्षसहायः** एष अपार्षदीयः शब्दप्रयोग [1] । कृपया प्रत्यादीयताम् [2] । नोचेदहं शाखाकक्षाध्यक्ष सूचयिष्यामि ।

**पर. कार्यकर** . (**सरोषमीषत्तारस्वरेण ।**) कक्षाध्यक्ष कि कक्षाध्यक्षस्य पितरं सूचय । तच्छब्दप्रयोगार्हं एव त्वम् । अन्यथा परस्परं वचनव्यापारवतोरावयोर्मध्ये त्व न मुधैव समागमिष्य. । तदिदानी सयच्छ वाचम् ।

**कक्षसहायः** 'सयच्छ'—'सयच्छे'ति किमाम्रेड्यते ?[3] वाक्स्वकीयैव संयम्यताम् ।

**परः कार्यकरः** : (**क्षणं यावद्विचिन्त्य किञ्चिद्विनमितस्वरेण ।**) एवम् ? त्वमतिमात्र वाचालः सजातोऽसि । भवतु । नाहं त्वया सह विवादं चिकीर्षामि । तूष्णीं भव ।

**कक्षसहाय.** : तूष्णीमेव तिष्ठामि । पर कार्यनिलये स्थितवताऽपार्षदीयः शब्दप्रयोगो नैव विधातव्यः ।

**परः कार्यकर.** : पुतस्तदेव प्रकरणम्—?

**कक्षसहायः** : (**विहस्य ।**) सजात मे मनीषितम् । अथ जिह्वामेव सयच्छामि ।

**अपर· कार्यकरः** : (**उद्ग्रीवं कक्षवातायनाद् बहिर्विलोक्य ।**) शान्त पाप—शान्त पापम् ! कार्यकरस्य कक्षसहायेन विवाद. ! शान्त पाप शान्तं पापम् !!

---

१. अपार्षदीयः शब्दप्रयोग = Unparliamentary expression.

२. कृपया प्रत्यादीयताम् = Please, withdraw it

३. आम्रेड्यते = पुन. पुन. कथ्यते ।

(ततः प्रविशति प्रथमकार्योपस्थापकद्वितीयः शाखाकक्षाध्यक्षः। सर्वे वाक्संयमन नाटयन्ति।)

**कक्षाध्यक्ष.** : कथमपि नाम रक्षिताः प्राणा। 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्'।

**प्रथम कार्योपस्थापकः** : एव किमपि भविष्यतीति स्वप्नेऽपि नैवासीत्कल्पितम्।

**कक्षाध्यक्ष** : अथ कस्मिन्समये किमापतिष्यतीति नैव विज्ञायते। नियम एव नास्ति कश्चित्।

**प्रथम. कार्योपस्थापक** . परमद्यास्माक कषायग्रहण तावन्मात्रमन्तरायितमेतेन।

**कक्षाध्यक्ष** : ( **विहस्य।** ) कषायग्रहणान्तरायस्य का मात्रा ? कार्यनिलयवेलावसाने गृह गत्वापि ग्रहीतु शक्यते कषायः।

**द्वितीय. कार्योपस्थापकः** : अद्य कि तादृशमासीत्सजातम् ?

**कक्षाध्यक्षः** : ( **सस्मितम्।** ) आसीत्किमपि तादृश गोपनीय वस्तु।

**प्रथम कार्योपस्थापकः** : आम्। तद् गोपनीयमेव। नैव सर्वेषु प्रकाशनीयम्।

**द्वितीय. कार्योपस्थापक.** : ( **सस्मितम्।** ) अस्मास्वपि गोपनीयम्भवति किञ्चित् ?

**अपर कार्यकरः** : कस्मान्न भवेद् गोपनीयम् ? उक्त चापि-'दारेषु-किचित्स्वजनेषु किञ्चिद् गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किञ्चिद्' इति। तत्सर्वथा गोपनीयमेतदपि—न प्रकाशनीयम्।

( **सर्वे स्मितं रूपयन्ति।** )

( प्रविश्य । )

**प्रथम कक्षप्रैष्य** : ( कक्षाध्यक्षमुपसृत्य । ) क्षिप्तानि पत्राणि ज्ञातश्च क्षेपनिष्कासमसय:—पञ्चवादनादूर्ध्वं पञ्चसु निमेषेष्विति ।

**कक्षाध्यक्ष** (प्रथम कक्षप्रैष्यमुद्दिश्य ।) आस्ता नाम क्षेपनिष्कासमसय: । इदानीन्तावत् प्रथमत काचकसमित[1] पानीयमानय । शुष्को मे गल· ।

**सर्वे** : (प्रथम कक्षप्रैष्यमुद्दिश्य ।)पानीयन्तावद् बन्धो, अस्माभिरपीष्यते । यद्यनुग्रह स्यात् ।

**प्रथम: कक्षप्रैष्य** तर्हि पानीयपूर्णं काचस्य भृङ्गारमेवोपानयामि[2] । (इति निर्गत. ।)

**निवेशनिक कार्यकर** · पञ्चवादनन्तु जातप्रायम् ।

**कक्षाध्यक्ष** . आ पञ्चवादन जातम् । तर्हि सर्वमपि मञ्जूषादिक भित्तिकपाटिकासु स्थापयित्वा निर्गन्तव्यमिदानीम् ।

( प्रविश्य प्रथम: कक्षप्रैष्य. कसेषु भृंगारेण पानीयं पूरयित्वा क्रमेण सर्वान्पाययति । )

**कश्चन** . ( सविनोदम् । ) पायय बन्धो, पानीयमेव पायय—कामरूपिकाकषायं वा बहुमूल्य किंचन शर्करोदक[3] वा कुत: पाययिष्यसि ।

**प्रथम: कक्षप्रैष्य** : इदमेव कार्यनिलयगत वितरणसुलभ शर्करोदक-मिति मत्वा पीयताम् पानीयम् ।

---

१. काचकम =Glass tumbler काचकसमित पानीयम्=Glass-ful of water.

२ काचस्य भृङ्गार =Jug

३. शर्करोदकम्=‘शरबत’ इति भाषायाम् । Syrup इत्याग्ल-भाषायाम् ।

**अपर** : अहो, काचभृङ्गारेण सुचित्ररेखाङ्केषु स्फटिकनिर्मलेषु काचकसेषु पूर्यमाण पानीयमिद कण्ववर्त्तुलश्रृङ्गाटकस्थेष्वशनालयेषु दीयमान परदेशीयमासवद्रवमप्यतिशेते, कैव कथा ननु सामान्याना शर्करोदकानाम् ?

**अन्य** प्रत्यह रूप्यकचतुष्टयमर्जयतामस्मादृशा कार्यकराणामेतदेव वचन सन्तोषावहम् ।

**कक्षाध्यक्ष** (द्वितीयं कक्षप्रैष्यमुद्दिश्य ।) सत्वरमन्त स्थापय सर्वाण्यपि कक्षगतानि वस्तूनि । (अन्यानुद्दिश्य ।) अद्य सत्वरमेव छायागृहमपि गन्तव्य वर्त्तते ।

**कार्योपस्थापकौ** : अद्य कि छायागृहस्यापि कार्यक्रमः ? गृहीत किम्प्रवेशपत्रम् ?

**कक्षाध्यक्षः** : क्रीतचरन्तत् । अद्य केचन बान्धवा समागता मदीयाज्जन्मनगरात् । तैरेव निर्धारितः कार्यक्रमोऽयम् ।

**कार्योपस्थापकौ** : क्व यास्यते ?

**कक्षाध्यक्षः** . कण्ववर्त्तुलश्रृंगाटक यास्यते ।

**कार्योपस्थापकौ** : तर्हि गन्तव्य श्रीमता । शेषमावा द्रक्ष्याव ।

(ततः प्रविशति शाखान्तरकक्षप्रैष्यः ।)

**कक्षाध्यक्षः** (तमेवोद्दिश्य ।) अये किमानीतम् ? अस्मिन्नपि समये नैव पिण्डमोक्ष[1] कि जीवस्य ?

**शाखान्तरकक्षप्रैष्य** (सस्मितम् ।) कार्यनिलयपत्राणि नैवानीतानि । भावत्क वैयक्तिकं पत्रमस्ति ।

---

१. पिण्डमोक्ष ='छुटकारा' इति भाषायाम् ।

**कक्षाध्यक्ष.** : आ, मदीय वैयक्तिक पत्रम्। (**पत्रं प्रैष्यहस्तादादाय।**) धन्यवादा ।

(**शाखान्तरकक्षप्रैष्यो निर्गतः।**)

(**कार्योपस्थापकावुद्दिश्य।**) किमस्ति कार्यान्तरं भवतोरत्रावस्थानस्य ? भवन्तावपि गच्छताम् ।

(**द्वितीयः कक्षप्रैष्य. सर्वाणि वस्तूनि कक्षभित्तिकपाटिकासु स्थापयति।**)

**सर्वे** (**प्रस्थानं नाटयन्तः कक्षाध्यक्षमुद्दिश्य।**) अस्तु । नमस्कृतयः ।

**कक्षाध्यक्ष** : नमस्कृतय. । (**द्वितीयं कक्षप्रैष्यमुद्दिश्य।**) स्थापितानि किम्भो, सर्वाणि वस्तूनि ? विष्कम्भ[1] समासज्य तस्योद्घाटनी[2] प्रयच्छ तावच्छीघ्रम् । द्रागगन्तव्यमस्ति । (**प्रथम-कक्षप्रैष्यमुद्दिश्य।**) गच्छ भो, त्वं कक्षपिधायक[3] तावदाहूय समागच्छ ।

**प्रथमः कक्षप्रैष्य** एष गच्छामि । (**निर्गतः।**)

**द्वितीयः कक्षप्रैष्य** . समासक्तो विष्कम्भ । इयं तस्योद्घाटनी गृह्यताम् ।

(**इत्युद्घाटनीं समर्पयति।**)

(**अत्रान्तरे पुनरपि सम्भाषयन्त्रस्य क्लैकारः श्रूयते । प्रविशति च कक्षपिधायकद्वितीयः प्रथमः कक्षप्रैष्यः।**)

**कक्षाध्यक्ष** (**स्वगतम्।**) हन्त, पुन कस्य सन्देश आपतितः ?

---

१ विष्कम्भ =Lock. 'ताला' इति भाषायाम् ।

२ उद्घाटनी=Key. 'चाबी' इति भाषायाम् ।

३ कक्ष पिदधाति कार्यनिलयवेलावसाने य· स 'कक्षपिधायकः' । 'फराश' इति यावत् ।

**(सम्भाषयन्त्रकर्णकमुत्थाप्य तस्मिन्नेव ।)** विधिकार्यशाखाकक्षाध्यक्षो ब्रवीमि। ··वर-वरम् । एष आगतः। **(इति यंत्रकर्णकं यथास्थानं स्थापयित्वा कक्षप्रैष्यावुद्दिश्य ।)** सचिवमहाभागेनाहूतोऽस्मि । यावदहमागच्छामि, तावद् युवाभ्यामत्रैव स्थातव्यम् ।

**(निर्गतः ।)**

**कक्षप्रैष्यौ** **(परस्पराभिमुखं पश्यन्तौ ।)** इद नाम कार्यनिलयम् ! निर्गमन-वेलायामपि कक्षाध्यक्षस्यागमन प्रतिपालयद्भ्यामत्रैव स्थातव्यम् । तपस्विनश्छायागृहजिगमिषो कक्षाध्यक्षस्यापि सैव स्थिति. । हन्त भो , दु.ख नाम पारतन्त्र्यम् ।

**तयोरेकतर** : 'उदरभरणमात्रकेवलेच्छोः पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ?' इति यत्केनाप्युक्त, तन्न वितथम् ।

**अन्यतर** : सत्यं ब्रवीषि । 'अस्य दग्धोदरस्यार्थे क कुर्यात्पातकं महद्' इति ब्रुवन्नपि 'दग्धे'ति विशेषणेन यदुदर विशिनष्टि तदेतदर्थ-मेव ।

**(इत्युभावपि भित्तिवेलायन्त्रं[1] पश्यन्तौ तिष्ठतः ।)**

**कक्षपिधायक** · किं कारणं यदिदानीमपि स्थिराभ्यामेव स्थीयते युवाभ्याम् ?

**कक्षप्रैष्यौ** कक्षाध्यक्ष सचिवमहाभागेनाऽऽहूतः । अन्तरेण तदागमनं कथं निर्गमनमावयो. ?

**कक्षपिधायकः** : हन्त, तर्हि मयापि तदागमन प्रतीक्षणीय भवेत् । **(इति भूमावुपविशति ।)**

---

१. Wall-Clock.

(प्रतिनिवृत्य ।)

**कक्षाध्यक्ष.** : (**विषण्णवदनः स्वगतम् ।**) हन्त, निर्गता छायागृहगमन-वेला । सर्वेषामपि ममागमन प्रतीक्षमाणानां गृहबान्धवानां चित्तवैरस्य सजात भवेत् । निष्कारणमेवाहमेतावन्त काल-मुपवेशित । हन्त, ईदृशो नाम दुर्विभाव्या विधेयता[1] । (**प्रैष्यावु-द्दिश्य प्रकाशम् ।**) गन्तव्यमिदानी भवद्भ्याम् । अहमपि गच्छामि । श्वः प्रातर्दशवादनात्पूर्वमेव समागन्तव्यम् । प्रचुर कार्यजातं तिष्ठति ।

**कक्षप्रैष्यौ** कि सार्धनववादनवेलायामागन्तव्यम् ?

**कक्षाध्यक्षः** : बाढम् । (**कक्षपिधायकमुद्दिश्य ।**) पिधेहि कक्षद्वारम् । श्व. प्रात सार्धनववादनवेलायामुद्धाटनीयम् ।

(**इति कक्षाध्यक्षेण सहैव कक्षप्रैष्यौ निर्गतौ ।**)

**कक्षपिधायकः** : (**स्वगतम् ।**) का गतिः ? कार्यनिलयस्याश्रवत्व[2] करणीय तर्हि समयासमयविवेक परित्यज्य यथादिष्टमधि-कारिभिस्तथा समाचरणीयमेव । का गति ? (**इति कक्षद्वारे स्थूलं विष्कम्भमेकं समासज्य निर्गतः ।**)

(**निष्क्रान्ताः सर्वे ।**)

इति षष्ठः संवाद ।

---

१. विधेयता=आज्ञाकारिता ।

२. आश्रवत्वम्='चाकरी' इति भाषायाम् ।

सप्तमः संवादः ।

# नीलकण्ठमञ्जुहासिनीयम् ।

(ततः प्रविशत्येकस्तरुणस्तत्समनन्तरमेका तरुणी च ।)

**तरुणः :** (स्वगतम् ।) दृष्ट नाम प्रदर्शन[1] गृहनिदर्शनानाम्[2] । अथ वेलायामेव स्वावास प्रति गमनस्याऽपि किंचित्सौकर्य सजायेत— कियच्छोभन भवेत् ? (क्षणं स्थित्वा पुनरपि स्वगतम् ।) हन्त, इतोऽपि नगरयान नैवायातम् ! आयास्यति न वा को वेत्ति ? अथ एतदपि ज्ञातु नैव शक्यते यदद्यतनमन्तिमं नगरयानं निर्गतं वा न वेति । (पुरतो विलोक्य स्वगतम् ।) एषा तरुणी कुत सम्प्राप्ता साम्प्रतमेतस्यां विरलजनपदसचारायां रात्रिवेलायाम् ? काचन भवेद् गृहप्रदर्शनविलोकनकांक्षया समागताऽत्र । पर कियदनया विलम्बितम् ? महिलाजनेन नैव विलम्बनीयम् । पर किमेतया मम । भवतु विलम्बिताऽविलम्बिता वा ।

(इति नगरयानागमनदिशं विलोकयँस्तिष्ठति ।)

**तरुणी :** (तमुपसृत्य प्रतीक्षायासं नाटयित्वा ।) कापि वेलाऽनायातस्य नगरयानस्य !

**तरुणः :** (मुखं परिवर्त्य ।) इदानी रात्रेः सार्धदशवादनम् । न वेद्मि नगरयानमायास्यति न वेति । अथ कुत्र भवती गन्तुकामा ?

---

१. प्रदर्शनम्=Exhibition.

२. गृहनिदर्शनम्=Model house

**तरुणी** कारण्डवनगर गन्तुकामाऽहम् ।

**तरुणः** : एवम् ? मयाऽपि तत्रैव गम्यते ।

**तरुणी** : सुघटितो योग. ।[1]

(उभावपि कंचित्काल तूष्णीं तिष्ठतः ।)

**तरुण.** (**स्वगतम्** ।) नगरयानस्य नहि किमप्यागमनलक्षणम् । कि विधीयेत ? (**प्रकाशम्** ।) नैव समायात चेन्नगरयान, किम्प्रतिपत्तव्यमिति किमपि स्थिरीकृत वर्त्तते भवत्या ?

**तरुणी** : कि स्थिरीकरणीयम् ? अनायाते नगरयाने किंचिदन्यद् यानं स्वीकर्त्तव्यम् ।

**तरुण** हन्त, किमप्यन्यद् यान नैवागतम् ।

**तरुणी** आगमिष्यति । तदपि चेन्नैवागतम् (**इत्यर्धोक्ते** ।)

**तरुण** किम्प्रतिपत्तुकामा भवती ?

**तरुणी** (**विहस्य** ।) किमन्यत्प्रतिपत्तव्य भवति । आवाभ्या मिलित्वा पद्भ्यामेव गन्तव्य तदानीम् । भगवत्प्रदत्त पादयानन्तु वर्त्तत एव ।

**तरुणः** . (**स्वगतम्** ।) 'आवाभ्यामि'ति वक्ति ? कि मयाप्येतया सह रात्रिवेलायां पद्भ्यां स्वावास प्रति गन्तव्य भविष्यति ?

**तरुणी** किमपि चिन्तयतीव भवान् । कोऽत्र चिन्ताविषयः ?

**तरुणः** (**सावहित्थम्** ।) नाहं किमपि चिन्तयामि । सम्प्रति स्वावासं प्रति गमनमिदमेकमेव वस्तु चिन्ताया विषय ।

**तरुणी** : एतावन्तं कालं मयाऽऽशङ्कित यदेकाकिन्येवाहम् । न जाने, कश्चन सार्धचर. प्राप्स्यते न वेति । अथेदानी नाम नाहमात्मान-

---

१. 'बहुत बढिया सयोग है' इति भाषायाम् ।

मेकाकिनी मन्ये । भवन्तमालोक्य सर्वथाऽऽश्वसिति मे चेतः ।

**तरुण.** · अथ कारण्डवनगरे कस्या रथ्याया[१] भवती तिष्ठति ?[२]

**तरुणी** 'घ'सञ्ज्ञिताया रथ्यायाम् ।

**तरुण.** : (**विस्मयं नाटयन् ।**) किमुक्तम् ? 'घ'सञ्ज्ञिताया रथ्याया-मिति । हन्त, तत्रैव तु मयापि स्थीयते ।

**तरुणी** : (**सानन्दम् ।**) एव किम् ? किंक्रमाङ्क आवसथे[३] भवाँ-स्तिष्ठति ?

**तरुण:** · ममावसथक्रमाङ्क· पञ्चपञ्चाशदुत्तरैकशतम् ।

**तरुणी** . हन्त, सुघटितो योगः ।

**तरुण** अथ भवत्या क आवसथक्रमाङ्क. ?

**तरुणी** पञ्चपञ्चाशदुत्तरत्रिशतम् ।

**तरुण** (**सस्मितम् ।**) सुघटित एव नामाय योग ।

**तरुणी** अथ किमद्यात्र प्रदर्शनावलोकनायैव समागत आसीद्भवान् ?

**तरुण** : बाढम् । भवत्या. पुन कस्मादागमनम् ?

**तरुणी** तदर्थमेव ।

**तरुण**· मन्ये, नैव प्रदर्शन कात्स्न्र्येन विलोकितम्भवेत् ।

**तरुणी** कात्स्न्र्येन विलोकनमशक्यप्रायमेकस्मिन्नेव पर्याये ।[४]

**तरुण** · ममापि तदेव मतम् । इद निदर्शनीयगृहाणाम्प्रदर्शनमस्मा-

---

१ 'Avenue' इत्यभिप्रेतोऽर्थ ।

२. निवसति ।

३. आवसथः=House.

४ पर्याय ='बारी' इति भाषायाम् ।

दृशानां कृतेऽप्रयोजनमेव मन्ये । मयाऽपि पारेयमुन[१] काचिद् भूमिः क्रीता वर्त्तते वसत्यर्थम् । अद्य मयाऽनयैव बुद्ध्याऽत्र समागतं यत्किचन गृहनिदर्शनं मदर्थमुपादेय दृश्येत तर्हि तादृशमेव गृहमेकं मयाऽपि स्वस्यार्थे निर्मीयेतेति । परमतिमात्रं महार्घाणीमानि प्रदर्शितगृहनिदर्शनानि । कनिष्ठमप्याश्रयोपयुक्तं निदर्शनं द्विसहस्र-रूप्यकेभ्यो न्यूनमूल्यं नास्ति । यानि च सर्वथा समाश्रयणीयानि, तेषा मूल्य तु पञ्चसहस्ररूप्यकेभ्योऽप्यधिक विद्यते ।

**तरुणी** निदर्शनानि केवल प्रदर्शनप्रयोजनान्येव न पुनरभ्युपगमन-प्रयोजनानि । विलोकनमात्रेणैव नेत्रविनोदोऽनुभवितव्य । तस्मादधिक नैव किमपि मनसा करणीयम् ।

(मुहूर्त्तं यावदुभावपि तूष्णीं तिष्ठत ।)

**तरुण** (किंचित्प्रश्नसंकोचं नाटयन् ।) अन्तर्वेदप्रदेशवास्तव्येव प्रतिभात्यत्रभवती ।

**तरुणी** · कथम्भवता प्रत्यभिज्ञातन्तत् ?[२]

**तरुण** : भवत्या वचनप्रवाह[३] सर्वमप्यभिव्यनक्ति ।

**तरुणी** · अपि नाम मम वचनप्रवाह इत्थमभिव्यनक्ति ?

**तरुण** . . अथ किम् ?[४]

**तरुणी** अहमन्तर्वेदप्रदेशवास्तव्येति कि वाङ्मात्रेण प्रत्यभिज्ञायते ?

---

१. यमुनाया. पारे ।

२ How did you come to know that ? इति वाक्य-तात्पर्यम् ।

३. 'The way of your talking' इत्यर्थं ।

४. 'Oh yes' इत्यर्थ ।

**तरुण** अथ किम् ? (**क्षण तूष्णीं स्थित्वा ।**) अथात्रभवत्याः किं नामधेयपदम् ?

**तरुणी** मञ्जुहासिनी ।

**तरुण** (**क्षणं विरम्य पुनरपि ।**) अत्र कुत्राप्यधीयते किम् ?

**मञ्जुहासिनी** अध्याप्यते ।

**तरुण** (**साश्चर्यम् ।**) अध्याप्यते ? कुत्र खलु ?

**मञ्जुहासिनी** अत्रैव करपल्लवाटके । 'सरस्वतीविहारा'ख्यायां समुन्नतमाध्यमिकपाठशालायाम्[1] ।

**तरुण** कं विषयमध्यापयति भवती ?

**मञ्जुहासिनी** लोकभाषामध्यापयामि ।

**तरुण** तर्हि काचिदत्युन्नता लोकभाषापरीक्षा समुत्तीर्णा भवेत् ।

**मञ्जुहासिनी** : मया लोकभाषायाश्चरमा परीक्षा समुत्तीर्णा वर्त्तते ।

**तरुण** (**साश्चर्यम् ।**) हन्त, चरमा परीक्षा ? क्व कृत तदर्थमध्ययनम् ?

**मञ्जुहासिनी** . वाराणस्याम् । तत्रत्ये वाराणसेये विश्वविद्यालये ।

**तरुण** (**सोल्लासम् ।**) नून प्रारब्धवत्तरा[2] भवती । (**किंचिद्विरम्य ।**) स्मराम्यहमपि कोलाचलमण्डलराजधानीभूते कोलाचलपत्तने माध्यमिकपाठशालायामेव छात्रान्देववाणीमध्यापयिष्यामि।

**मञ्जुहासिनी** : अथ साम्प्रतमत्रेन्द्रप्रस्थपुरे कि समाचरति भवान् ?

**तरुण** . नियुक्तकोऽस्मि । आस्थाननिकेतने कार्योपस्थापकपदे नियोगं समाचरामि ।

---

१ समुन्नतमाध्यमिकपाठशाला=Higher Secondary School.

२. प्रारब्धम्=भाग्यम् । प्रारब्धवत्तरा=अधिकभाग्यशालिनी ।

**मञ्जुहासिनी** कि श्रीमतां नामधेयम् ?

**तरुणः** मम नामधेय नीलकण्ठ । अथ कुत्रत्योऽहमिति शक्यते वा प्रत्यभिज्ञातुम्भवत्या ?

**मञ्जुहासिनी** अनेन नामधेयसकीर्त्तनेन भवानपरान्तप्रदेशीय इति सम्यग्वक्तुं शक्यते ।

**नीलकण्ठ** (सस्मितम् ।) कथमेकपद एव प्रत्यभिज्ञातोऽस्मि । कि मदीयो वाक्प्रवाहस्तथा सूचयति ?

**मञ्जुहासिनी** नहि तावत् । भवदीयो वाक्प्रवाहस्तु नामास्मदीयमप्यन्तर्वेदीयवाक्प्रवाहमतिशेते साधुतायाम् । भवदीय नामधेयपदं भवदपरान्तप्रदेशवास्तव्यत्वं सूचयति ।

**नीलकण्ठः** कथं नाम्नैव गृहीत तथात्वं मे ?

**मञ्जुहासिनी** बहु न्युषितमस्ति मयाऽपरान्तवास्तव्यानां कुटुम्बेषु । तस्माज्झटित्येव बोध सवृत्त । अस्तु । किमह ज्ञातुमर्हामि कुत्र भवतोऽध्ययनादिकं जातमिति ?

**नीलकण्ठ** अन्तर्वेदप्रदेश एव ।

**मञ्जुहासिनी** कुत्र खलु ?

**नीलकण्ठः** . चरणन्यासनगरप्रत्यासन्नाया मायापुर्याम् । तत्रत्य एकस्मिँल्लोकविख्याते विश्वविद्यालये ।

**मञ्जुहासिनी** : ( सानन्दम् । ) सुघटितो योग. । चरणन्यासनगर एव मम पितृव्यो निवसति । कृत्स्नमपि बाल्य मे तत्रैव व्यतीतम् ।

**नीलकण्ठः** : बाल्यादारभ्य पूर्णं पञ्चदशवर्षाणि तत्रैव न्यवसम् । तस्मादहमप्येकेन विधिना तत्रत्य एवाऽस्मि सजातः ।

**मञ्जुहासिनी :** अहमपि स्वात्मानं तत्रत्यामेव निर्दिशामि—यदि कश्चिन्मा पृच्छति ।

**नीलकण्ठ** . यदि कश्चनान्तर्वेदवास्तव्यो मां पृच्छति, तर्हि मयाप्येतदेव निर्दिश्यते । अस्तु । एतादृशी नेदीयसी भवती सर्वदृष्ट्या तर्हि कदाचिदागन्तव्यमस्मदावसथ प्रत्यपि । कारण्डवनगरस्थितो भवदावसथस्त्वस्मदावसथप्रत्यासन्न एव । वयमत्रभवती सत्करिष्यामः ।

**मञ्जुहासिनी :** जानामि कथमपरान्तवास्तव्या अभ्यागतान्सत्कुर्वन्तीति ।

(अत्रान्तरे पटपटीयानयन्त्र[1] प्रविशति ।)

**यानयान्त्रिकः[2] :** ( सोच्चैःस्वरम् । ) कारण्डवनगरमागम्यता कारण्डवनगरम् ! (कुत्रापि निलीय स्थिताः पञ्चषा[3] जना यानयन्त्रसमीपमागच्छन्ति । )

**प्रथमः** कियद् गृह्यते ?

**यानयान्त्रिक.** कुत्र यास्यते ?

**प्रथमः** . कारण्डवनगर यास्यते ।

**यानयान्त्रिक** : दश आणकाः भवेयुः ।

**द्वितीय** . दश आणका. ? नगरयानन्तु नामाणकचतुष्टयं गृह्णाति ।

**यानयान्त्रिक** . तर्हि तेनैव यानेन गम्यताम् ।

---

१. पटपटीयानयन्त्रम्='फटफटी' इति भाषायाम् । 'Auto-Rickshaw' इति यावत् ।

२. Auto-Rickshaw driver.

३. A few persons i.e. five or six in number इत्यर्थः ।

**तृतीयः** · अथ धृतराष्ट्रनगरमपि यास्यति किमिदं यानयन्त्रम् ?

**यानयान्त्रिकः** : यास्यत्यास्यताम् ।

**तृतीयः** : कत्याणका भविष्यन्ति ?

**यानयान्त्रिकः** : धृतराष्ट्रनगरस्य नवाणका भविष्यन्ति ।

**तृतीयः** : नवाणकास्तु गुर्वी मात्रा । किंचिन्न्यून गृह्यताम् ।

**चतुर्थ.** : षडाणका. प्रदास्यन्ते कारण्डवनगरस्य । यास्यसि ?

**यानयान्त्रिकः** : नैव-नैव । न्यूनं दशाणकेभ्यो नैव ग्रहीष्यते ।

**प्रथमद्वितीयौ** : अयन्तावदतिरेक. । अग्रतः पृष्ठतश्च सम्यग्विचार्य वचनम्प्रयोक्तव्यम् ।

**यानयान्त्रिक** : सुविचार्यैव प्रयुज्यते । अथेदानी रात्रेः कति वादितानीति ज्ञायते किम् ? इदम्पादोनमेकादशवादनम् । कोऽस्मिन्कालेऽल्पतरं गृह्णीयात् ? परस्ताच्च, कारण्डवनगर गत्वा रिक्तमेव प्रत्यागन्तव्यम्भवति । तदा व्ययितस्य यन्त्रतैलस्यावक्रयं को दास्यति ?

**पञ्चम** : गृहाण भोः, अष्टाणकान् । प्रापय मां सत्वर कारण्डवनगरम् ।

**यानयान्त्रिक.** · नैव श्रीमन् । दशाणकान् गृह्णामि ।

**नीलकण्ठ.** : (**मञ्जुहासिनीमुद्दिश्य ।**) साधु वक्त्येष अष्टाणका इति ।

**मञ्जुहासिनी** आम् । अष्टाणका एव सन्तु । अस्यां वेलायां गृहगमनं मुख्यम् । आणका· केन विचीयन्ते ? तदनुरुध्यतामेष आणकाष्टकार्थम् ।

**नीकलण्ठ** : (**यानयान्त्रिकमुद्दिश्य ।**) आणकाष्टकप्रदायिनो वयं त्रयः संजाताः । अथाणकद्वयस्य क प्रश्नः । नयास्मान् । माऽत्र वस्तुनि

विमर्शातिशय कार्षीः ।

**यानयान्त्रिकः** (**किंचिद्विचिन्त्य ।**) तथैवास्तु । आगम्यताम् ।

(**मञ्जुहासिनीनीलकण्ठौ यानयन्त्रस्याग्रभागस्थ आसन उपविशतः । अपरावपि द्वौ यात्रिणौ पृष्ठभागस्थ आसन उपविशतः ।**)

**यानयान्त्रिक** : सर्वे सम्यगुपविष्टा ?

**सर्वे** . हुम् । चालय यानयन्त्रम् ।

**यानयान्त्रिक** : एप चालयामि ।

(**इति सघोरपटपटास्वनं सतैलधूमोद्वमन च पटपटीयानयन्त्रं प्रस्थानं नाटयति ।**)

(**निष्क्रान्ताः सर्वे ।**)

इति सप्तमः सवाद. ।

अष्टमः संवादः ।

# आश्रमसग्धिः[1] ।

१ सग्धि =सहभोजनम् । 'सपीति स्त्री तुल्यपान सग्धि स्त्री सहभोजनम्' इत्यमर । [सपीति.=Tea Party, सग्धिः=Dinner Party ]

## प्रथमं दृश्यम् ।

(नेपथ्ये ।)

दु:खध्वंस ये जना: कामयन्ते,
येषां चित्तं निर्वृतिं नोपयातम्,
तेषां—तेषामस्तु नूनं शरण्यो
ह्याचार्याणां शेखरो लुप्तघोणः ।

(त्रिकृत्वो डमरुध्वनिः श्रूयते ।)

हेयं कृत्यं यज्ञयागादिकानाम्;
हेयः सर्वोऽप्यत्र तत्त्वार्थवादः ;
हेया विद्या धर्मकर्मोपदेष्ट्री ;
सन्धेयोऽयं केवलं लुप्तघोणः ।

(षट्कृत्वो डमरुध्वनिः श्रूयते ।)

विज्ञानानामेकविज्ञानभूमिः ;
गन्तव्यानां वर्त्मनां मुख्यवर्त्म;
सेव्यार्थानां सर्वसेव्यातिशायी
तेजोगोलः कोऽप्ययं लुप्तघोणः ।

(नवकृत्वो डमरुध्वनिः श्रूयते ।)

(ततः प्रविशन्ति त्रय. शिष्याः ।)

**प्रथम· शिष्य.** : हन्त भो, अद्य तावत्पञ्चसख्याका अपि जना अस्मदाचार्यपादाना शरण नैव प्रपन्ना । को नामास्यास्मदीयाश्रमस्य निर्वाहोपाय स्यात् ?

**द्वितीय शिष्य** : केवलमस्मदाचार्यस्य गुणगौरवप्रख्यापनेनैव कार्यसिद्धिर्नैव सम्भाव्यते । लोकानां किम्प्रियं किञ्चाप्रियमिति सुनिपुण निश्चित्य प्रियवस्तुसम्भरणमार्गोऽप्रियवस्तुहानमार्गश्चावलम्ब्य । एतेनैव लोकाना मनासि समाकृष्टानि स्यु । तस्मादेतादृश. कश्चनोपायश्चिन्त्यताम् ।

**तृतीय शिष्य** . नून लोको ह्यय मनोरञ्जनरुचि । तदत्र मनोरञ्जनकरवस्तुसम्भरणस्यास्ति कि कश्चनोपाय ?

**प्रथम· शिष्य** कानि तानि मनोरजनकरवस्तूनि ?

**तृतीयः शिष्यः** : मनोरजनकरवस्तूनामियत्ता नास्ति । तथापि लोकमन समाकर्षणाय लोकसङ्गीत, लोकनृत्य, कथाचित्रप्रदर्शनञ्च त्वरितफलप्रदायि ।

**प्रथमः शिष्य.** : त्रयमप्येतदत्यसुलभ न ।

**द्वितीयः शिष्य.** . नूनमसुलभम् । तद्विदा संग्रहणे महद्भाण्डबलमपेक्ष्यते[1] । तद्भाण्डबल कुत सम्भ्रियेत ?

**प्रथमः शिष्यः** : स एव तावत्प्रश्न । सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूला. । अथ 'तण्डुलप्रस्थस्यैव'[2] सग्रहण दु खम् । (**विचिन्त्य ।**) अथास्मिन्

---

१. भाण्डबलम्='पू जी' इत्यभिप्रेतोऽर्थ· ।

२ अस्याऽपि 'पू जी' इत्येव प्रासगिकोऽभिप्रेतोऽर्थ ।

चक्रवाकपुरे नहि कोऽपीदृशो दाक्षिण्यशील सङ्गीतविशारदो, यो हि विना पारिश्रमिक स्वकौशलप्रदर्शनाय प्रसन्नो भवति ?

**द्वितीयः शिष्य** : एतस्मिश्चक्रवाकपुरे तु सर्वथा दुर्लभ । एकस्या होराया षष्टि· सुवर्णमुद्रा गृह्णन्तीमे । अथ होरात्रयञ्च कनिष्ठः सङ्गीतानुष्ठानकालः । ततोऽल्पो नैव केनाऽपि सङ्गीतविदाऽनुष्ठानाय स्वीक्रियते । एव सति क खल्वशीत्यूर्ध्वमेकशत सुवर्णमुद्राः प्रबध्नीयात् ?

**तृतीय शिष्य** तत्र विधीयता कश्चिद्यत्न । एव कार्यारम्भ एव हस्तपादौ विशिथिलय्यावस्थान नोचितम् । कथमेव स्थितेन चिकीर्पितप्रतिपत्ति स्यात् ?

**प्रथम शिष्यः** तर्हि त्वमेव प्रबोधय किञ्चित्करणीयजातमस्मिन्वस्तुनि ।

**तृतीय शिष्य** आदौ तावत्सङ्गीतनृत्यविशारदा. समक्ष द्रष्टव्याः प्रष्टव्याश्च कथ तेषा चित्तप्रसाद स्यादिति ।

**द्वितीय शिष्य** : युज्यते । तथैव विधीयताम् । नूनम्प्रयतनात्प्रागेव तेषा दौर्लभ्यकल्पनमश्रेय ।

**(तत· प्रविशत्यष्टावक्रकल्पः परमतेजस्वी लुप्तघोणाचार्यः ।)**

**लुप्तघोणाचार्य** . (शिष्यानुद्दिश्य ।) कि मन्त्र्यते ।

**सर्वे शिष्या** (ससम्भ्रममुत्थान नाटयित्वा ।) प्रणम्यन्त आचार्यपादा । न विशिष्ट किञ्चित् । येन विधिना जनाः श्रीमत्पादमूलम्प्रपन्ना स्यु , स विधिर्मृग्यते ।

**लुप्तघोणाचार्य** : बाला , कस्मादयम्प्रपच ?

**प्रथम शिष्य.** : यस्मादस्मदाश्रमोऽयमनुदिनम्पुष्पफलवैभवश्रिया पुष्टि-मनुभवतु ।

**लुप्तघोणाचार्य** : (**स्मयमानवदनः सन् ।**) किम् चेष्टितम् ?

**प्रथम शिष्य** अत्रभवत्प्रशस्तिपरास्त्रय श्लोका अस्माभिर्निर्मिता. । ते नगरस्यैतस्य प्रतिशृङ्गाटक गत्वा समुदिनस्वरेणोच्चैर्गीयन्ते डमरुश्च निनाद्यते ।

**लुप्तघोणाचार्य** . के श्लोकास्ते ?

**शिष्या** (**'दु खध्वंसमि'ति श्लोकत्रयं पुन· पठन्ति ।**)

**लुप्तघोणाचार्यः** . नून रासभकल्पा यूयम् । केन मन्त्रित यद्युष्माभिरीदृशि व्यापारपङ्के पादा निक्षिप्य मलीमसीक्रियेरन्निति ।

**सर्वे शिष्या** (**सभयं मौनमाश्रित्य तिष्ठन्ति ।**)

**लुप्तघोणाचार्य·** : नाय युष्मदीयो व्यापार । आश्रमस्य चिन्ता मम कार्यभूमिर्न पुनर्युष्माकम् ।

**तृतीय शिष्य** अद्य पर्यन्त नैव केनापि किंचित्कृतम् ।

**लुप्तघोणाचार्यः** (**निवार्य ।**) अल चर्वितव्येन[1] । सर्वत्र युष्मान्विज्ञाप्यैव कार्याणि कर्त्तव्यानीति नास्ति कल्प ।

**द्वितीय शिष्य** अस्माभिरपि यच्चिन्तित, तन्नाश्रेयसे ।

**लुप्तघोणाचार्य**. युष्माभि किमप्यस्तु चिन्तितम् । अत्राश्रमे मच्चिन्तितमेव प्रभवति ।

**प्रथम शिष्य** : बाढमाचार्यपादा । युष्मच्चिन्तितमेव सर्वदा प्रभवति । नात्र सन्दिह्यते ।

---

१. 'कृत वृथा रटितेने'ति प्रासङ्गिक तात्पर्यमेतस्य वाक्यस्य ।

लुप्तघोणाचार्य : तर्हि कस्मादिय कार्यमन्त्रणा ?

प्रथमः शिष्य. लोकचित्तानुकर्षणार्थमस्मादृशैरपि बालबुद्धिभिः किंचिदाविष्कर्त्तु शक्यते न वेति परिज्ञानार्थमासीत्सा ।

(नेपथ्ये ।)

भो, भो, आश्रमवास्तव्याः, अपि दृष्ट कुत्राऽपि लुप्तघोणाचार्य ?

लुप्तघोणाचार्य (स्वगतम् ।) आ, वयस्यो मे कृपोटकुण्डलको मामन्विष्यति । ( प्रकाशम् । ) बाला, लोकचित्तानुकर्षणशास्त्रपरमपारदृश्वा एप मे सुहृदित एवाभिवर्त्तते । यावदपि युष्मत्समीहित स्वयमेव सम्प्रतिपन्नमित्यवगम्यताम् ।

( ततः प्रविशति कृपोटकुण्डलकाचार्य. । )

कृपोटकुण्डलकाचार्य : ( स्वगतम् । ) एप लुप्तघोणा शिष्यत्रयेण परिवारित किमत्र कर्त्तुमनास्तिष्ठति ? महानेष शास्त्रार्थप्रतिपत्तिवित् । लोकोत्तरम्ब्रह्मवर्चसम्पुष्णन्कथमेष देदीप्यमानमाकाशनक्षत्रमिव राजते स्वविद्याप्रकर्षशोभिना नेत्राभिरामदर्शनेन वपुषा ! अष्टावक्रकल्पगात्रोऽपि सन् लोकविलक्षणेन ब्रह्मवर्चप्रकाशेन जगतीगतानभिरमणीयरूपकान्तीनप्यतिशेते । महन्मे सौभाग्यफल यदेतादृशो मे वयस्य. ।

लुप्तघोणाचार्यः . एहि भो, कस्मान्नगरादद्य ते समागमनम् ? चिराद्विलोकितोऽसि । एहि । इद काष्ठासनम् । उपविश ।

कृपोटकुण्डलकाचार्यः . ( पुरस्कृतं काष्ठासनमुपविश्य । ) किमद्य रे, लुप्तघोणा, त्वमत्रैवोपविष्टः ? किम्मन्त्र्यते ? का प्रवृत्तिस्तवाश्रमस्य ? किमिदानीम्प्रवर्त्तते ? कथङ्कारमात्मान कलयसि ?

**लुप्तघोणाचार्यः** . सर्वथा कुशलिन कलयामि । त्वदीया का प्रवृत्तिः ? कथमद्य प्रष्भ्रटक इवागतोऽस्यस्मदीयमाश्रमम्प्रति ?

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** : नाहम्प्रभ्रष्टक । प्रयोजनं बलवदेक मनस्याधाय समागतोऽस्मि ।

**लुप्तघोणाचार्य** ( विहस्य । ) आ , त्वदीयमपि प्रयोजन किञ्चिद् भवितुमर्हति ? स्वेच्छया दिग्दिगन्तमञ्चारपरायणस्य तव कि कारणम्प्रयोजनेन ? वरम् । ब्रूहि, मम्प्रति कस्मान्नगराद् द्वीपाद् वा समागच्छसि ?

**कृपीटकुण्डलकाचार्यः** साम्प्रत नाह दिगन्तसञ्चारीति प्रथम निवेद्यते ।

**लुप्तघोणाचार्य** न त्व दिगन्तसञ्चारी ? किम्ब्रूषे ? किन्त्वयाऽपि कस्मिश्चित्कुलक्करे[1] बद्धं स्वकीयं लागूलम् ? एतत्प्रथममेव[2] नूतनमिम व्यतिकर शृणोमि ।

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** : ( विहस्य । ) बद्ध लांगूलम् ।

**लुप्तघोणाचार्यः** अये, पर कस्मिन्कुलक्करे ?

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** : यथा त्वयैष आश्रमाख्य. कुलक्कर समाश्रितस्तथैव मयाऽपि कश्चनैतदूर्ध्वं[3] समाश्रयिष्यते ।

**लुप्तघोणाचार्य** तत्त्वयाऽप्याश्रम. स्थापित. ?

**प्रथम शिष्य** : आचार्यपादा., तत्राश्रमे किं-किं प्रवर्त्तत इति श्रोतुकामा वयम् ।

---

१ 'खूँटा' इत्यस्मिन्नर्थे क्वापि श्रुतोऽय 'कुलक्कर'शब्द ।

२. एतत्प्रथममेव=एष प्रथम एवावसरो यदा । 'पहली ही बार' इतिभाषायाम् ।

३. एतदूर्ध्वम्=आगामिनि काले । 'आगे चलकर' इति लोकभाषायाम् ।

**द्वितीय शिष्य** किं स्वरूपं तस्याश्रमस्येति ज्ञातुमिच्छाम ।

**लुप्तघोणाचार्यः** : बालाः, तूष्णीं तिष्ठत । नोभयोर्मध्ये तृतीयेन स्वकीयश्चञ्चुः प्रवेशयितव्यः ।[१]

**कृपीटकुण्डलकाचार्यः** : लुप्तघोण, किमर्थमेते शिष्या निवार्यन्ते प्रश्नाचारात् ? क्रियन्ता नाम प्रश्ना । अहमुद्यतोऽस्मि प्रतिवचनार्थम् । तथापि शृणु मेऽत्रागमनप्रयोजनम् । अद्यैवाहं नक्तमङ्गलाख्यात्पत्तनादाकाशवर्त्मना समायातोऽस्मि भवत सर्वानप्याकाशवर्त्मना तत्रैव नेतुम् । ततश्चाग्रे दाक्षिणात्ये जनपदे । आकाशयानस्य नाम त्वनेककृत्वः श्रुतम्भवेदेभिर्भवच्छिष्यैः । परम् आकाशवर्त्मना प्रवासस्य कीदृश आनन्द स नैवानुभूतो भवेत् । तदद्य तमेवैतेषाम्प्रतिपादनार्थमिहागतोऽस्मि । अथ त्वयापि कदाचिदाकाशयानेन प्रवास. कृतोऽस्ति किम् ?

**सर्वे शिष्या** : ( **सहर्षातिरेकम्** । ) अम्मोऽऽ, आकाशवर्त्मना प्रवासः ? अवश्यमवश्यमाचार्यपादाः—अवश्यम् । नैव कदाप्यस्माभिरेष प्रवासानन्दोऽनुभूत । अवश्यमायास्याम । अवश्यमायास्याम ।

**लुप्तघोणाचार्य** कृपीटकुण्डलक, अपि भूतार्थम्ब्रवीष्युत प्रहास एव सर्वं ?

**कृपीटकुण्डलकाचार्य.** : नायं प्रहास । परमार्थत एव ब्रवीमि । तत्सर्वं मदीयमत्रागमनप्रयोजनं विस्तरेण शृणु ।

**लुप्तघोणाचार्यः** : अवहितोऽस्मि ।

**शिष्याः** : अवहिता· स्म ।

---

२. 'जब दो बात कर रहे हो, तब तीसरे को बीच मे नही आना चाहिये' इति वाक्याभिप्रायः ।

कृपीटकुण्डलकाचार्य    अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे रत्नकाञ्चनपुराख्यं नगरम् । तत्रैको हिरण्यकङ्कणाख्य श्रेष्ठी प्रतिवसति । तस्य प्रभूत स्वापतेयमस्ति । सत्स्वप्यनेकेषु रत्ननिचयेषु नासौ सविशेषरूपलावण्यवत्यामपि भार्याया बहूनि सवत्सराणि यावत्पुत्ररत्नाख्य रत्न लेभे । अथानेकेषु देवनाराधनार्चनादिकेषूपचारेषु समाचरितेषु तस्य भार्या महताऽऽयासेन पुत्रमेक जनयित्वा तत्समनन्तरमेव दिवगता। स पुत्रोऽपि केषुचिदेवाहस्सु गतासुः सञ्जात । तस्मादतिमात्र निर्विण्णहृदय सन् स एकदा मनस्येव व्यचिन्तयत् —'पुत्रकलत्रहीनस्य मम किमस्ति प्रयोजनमेतेन प्रभूतेन स्वापतेयमञ्चयेन ? तत्कस्मैचिदपि लोकसग्रहव्यापारानुषक्तचित्ताय[१] महात्मने सर्वमिद स्वापतेय दत्त्वा किमप्यरण्यपदमेव समाश्रयामीति ।' एव चिन्तयित्वा स श्रेष्ठी तस्मिन् रत्नकाञ्चनपुर एवमुद्धोषितवान्—'य कोऽपि लोकसग्रहकर्मणि निवेशितकृत्स्नायुष्को धनादित्सु मत्सकाशमागत्य स्वलोकसग्रहकार्यमाविष्कृत्य मम मनस्तोष जनयिष्यति, तस्याह सर्वमपि मे स्वापतेयम्प्रतिपादयिष्यामी'ति । पर तत्र रत्नकाञ्चनपुरे सर्वेषामपि तत्पुरवासिना तादृश वित्तसौभिक्ष्य यन्नैव कोऽपि तस्य पार्श्वे धनप्रार्थनायै गच्छति ।

अथैकदा देशाद्देशान्तर पर्यटन्नह यदृच्छयैव तत्र सम्प्राप्त. । मामवलोक्य च तत्पुरवासिनो भृश तुतुषु. । तत्र सर्वेऽपि दातार एव, नहि कोऽपि भिक्षु· । प्रथममेव भिक्षुकल्पमागच्छन्त मा विलोक्य ते सर्वे तथा प्रसेदुर्यत्कश्चन मां स्वगृह-

१. 'प्रजाकल्याणकर्मणि सलग्नमनस्काये'ति पर्यायार्थ. ।

माहूय पाद्येनार्घ्येण च प्रतिपूजयति, कश्चन सुखोष्णेन जलेन मा बहुमूल्यसुगन्धिद्रव्योद्वर्त्तनैरभ्यङ्गं स्नापयति; कश्चन मां नानाविधैर्देवदुर्लभै पक्वान्नविशेषै सम्मानयति, कश्चन मामनेकरत्नालङ्कारप्रदानेनानुगृह्णाति, कश्चन च महार्हं शयनीयमास्तीर्य संवेशकाले स्वगृहपरिचारिकाभिर्मम गात्रसंवाहनं कारयति। एतादृशान्नानाविधानुपभोगान्स्वीकुर्वन्नहमेकदा हिरण्यकङ्कणस्य गृहं सम्प्राप्तः। स च श्रेष्ठी सुरेन्द्रभवनेष्वपि दुर्लभैरुपचारैर्मां सम्यक्प्रतिपूज्य प्रोवाच—'भो महात्मन्, कस्माद्देशादत्रागतोऽसि, किम्प्रयोजनं मनसि कृत्वाऽस्मदीयं देशमिममलङ्कृतवानसी'ति। मयोक्तम्—'भो श्रेष्ठिन्, अनेकदेशसंचारेण स्वकीयं लोकदिदृक्षाकुतूहलं शमयितुमेवेयमटाट्या मया स्वीकृता।' स पृष्टवान्—'विहितानेकदेशसंचारो भवान्। अथ धनप्रदानाय कश्चन योग्यतया सर्वातिशायी लक्षितश्चेदस्मिन्भूमण्डले तस्य नाम निर्दिशतु। अहं कृत्स्नमपि मदीयं धनं तस्मै दत्त्वा हिमवन्तं नगाधिपं निवासार्थमाश्रयेयम्।' मयोक्तम्—'अवश्यं निर्दिशामि। ममैव मित्रमेको लुप्तघोणाचार्याख्यश्चक्रवाकपुरे निवसति। सो हि विद्वत्तया, वाग्वैशारद्येन, सौमनस्येन व्यवहारलाघवेन च सर्वानपि भूतलस्थान्मानवानतिशेते। तस्मै भवता धनम्प्रदातव्यमि'ति।

ततो मद्वचनं श्रुत्वा परमानन्दस्य कोटिमनुप्राप्तः स मामादिदेश—'भोः महात्मन्, यद्येवं तर्हि द्रागेव स भवन्मित्रमत्रानीयताम्। गमनविलम्बम्परिहर्तुं भवानाकाशयानमारुह्याकाशवर्त्मना गच्छत्वानयतु च तं महात्मानं तेनैव वर्त्मना' इति।

तदेव त्वां तस्य श्रेष्ठिनः सकाशमाकाशवर्त्मना नेतुमेवास्मि

समागत । तद्रत्नकाञ्चनपुरमेव सर्वैरप्येभि· शिष्यैः समवेतः प्रयातुं सज्जो भव ।

**लुप्तघोणाचार्य** (सस्मितम् ।) तदयमेव कि म कुलक्कर: ?

**कृपीटकुण्डलकाचार्यः** · अथ किम् ? अस्तु । त्वर्यतामनन्तरकरणीयार्थम् ।

(**सर्वे सुप्रसन्नवदना निष्क्रान्ताः ।**)

इत्यष्टमे सवादे प्रथम दृश्यम् ।

## द्वितीयं दृश्यम् ।

(तत प्रविशत आश्रमभृत्यौ कदम्बकप्रियपुष्पकौ । )

**कदम्बक** अये प्रियपुष्पक, अप्याकर्णितमद्य त्वया किञ्चित् ?

**प्रियपुष्पक** : नैव किमपि ।

**कदम्बक** : कि सर्वथा शयानेनैव त्वयाऽऽश्रमेऽस्मिन्कार्य क्रियते ?

**प्रियपुष्पक** : आदिष्टकार्यनिर्वर्त्तनमात्रेणैव प्रयोजनमस्मदीयम् । कि कार्यान्तरेण श्रुतेन वा परिचिन्तितेन वा ?

**कदम्बक** किमादिष्टोऽसि ?

**प्रियपुष्पक** आदिष्टोऽस्मि यदद्याश्रमशाकशाकटात्[1] प्रत्यग्रस्थूल-पुष्पगोजिह्वाः, ग्रन्थगोजिह्वा[2] पत्रगोजिह्वा.[3] प्रपक्वताम्र-भण्टाकीफलानि[4], वृन्ताकानि[5], पुस्तकशिम्बिकाः[6],

---

१. 'कोइडार (सब्जियो के खेत) से' इति भाषायाम् ।

२. ग्रन्थगोजिह्वा=गाठगोभी ।

३ पत्रगोजिह्वा=पत्तागोभी । करमकल्ला ।

४. ताम्रभण्टाकीफलम्=टमाटर ।

५. वृन्ताकम्=बैगन ।

६. पुस्तकशिम्बिका=सेम ।

पर्यङ्कपट्टिका[1] , हरेणुका[2] , गृञ्जनानि[3] , वीरसेनकानि[4] , चावचेतव्यानीति ।

**कदम्बक** · कस्मादेष आदेश इति जानासि ? अद्य सूपशालायां कश्चन विशेष पाकारम्भ श्रूयते । कश्चन महानुभावोऽभ्यागत आश्रममेतम्प्रतिपन्नोऽस्तीति । तत्सत्क्रियार्थमेवैष उद्यमः ।

**प्रियपुष्पकः** : महानुभावेषु प्रतिपन्नेषु शाकपत्राहरण कस्मादादिश्यते ? कस्मान्न कूपकुलीरका., कूपदर्दु रा·, कूपकच्छपाश्चादिश्यन्ते ? एतेषाम्पललेन तथा मिश्रीकृतः सूप. प्रतिपद्येत यथाऽभ्यागतो जन्मान्तरेऽपि तदास्वादं नैव विस्मर्त्तु शक्नुयात् ।

**कदम्बक** · अये, नाय महाभाग. पललपिण्डरुचि । कश्चन पुराण-श्रोत्रियम्मन्य· श्रीमता लुप्तघोणाचार्येण गुरुकुलमहाध्यायी-ति श्रूयते । तस्मादेव वीतरसानि शाकपत्राणि सञ्चीयन्ते ।

**प्रियपुष्पकः** : कदम्बक, भाग्येनैव तावत्कदाचिदत्राश्रमपदे बाह्यकानाम-भ्यागताना सम्पातो[5] भवति । तदैव सूपशालाया केचन विशेषा आरम्भा प्रादुर्भवन्ति । तदेतस्मिन्नवसरेऽपि प्रात्यहिका[6] एव शुष्का. पाकप्रकारा. प्रतिपद्येरँस्तर्हि को लाभ एतेषाम्बाह्यका-नामायानेन ?

---

१. पर्यकपट्टिका=बडी सेम ।

२ हरेणुका·=मटर ।

३. गृञ्जनम्=गाजर

४ वीरसेनकम्=आलू ।

५ 'सम्पात' इति 'चरणसम्पातस्य' सक्षेप । आगमनमित्यभिप्राय ।

६. प्रात्यहिका.='हररोज के' इति लोकभाषा । प्रत्यह क्रियमाणा इत्यर्थ ।

**कदम्बकः** नहि कश्चनापि । अहमप्यादिष्टोऽस्मि यत्सर्वेषामप्याश्रमवासिनां शिष्याणामुपस्तरणापिधानानि पृथक्पृथक्पिण्डीकृत्य वरत्राभि[1] प्रतिबध्य च यात्रायै सज्जीकरणीयानीति । अद्य मध्याह्ने सपादद्वादशवादनवेलायां पुष्परथमारुह्य[2] सर्वैरपि शिष्यैः समवेता लुप्तघोणाचार्यपादा आकाशयानप्रस्थानकं[3] प्रतियास्यन्तीति । तस्मात्तत्पूर्वमेव मया सर्वोऽपि प्रस्थानप्रबन्धो विधातव्यः । तत्त्व यथानिर्दिष्टं स्थलं गच्छ । अहमपि स्वकार्याभियोगाय शिष्याणां वसतिनिलयम्प्रति गच्छामि ।

**(उभावपि निष्क्रान्तौ ।)**

इति विष्कम्भकः ।

**(ततः प्रविशति पौरोगवः[5] अन्ये आरालिकाश्च[6] ।)**

**पौरोगवः** : **(स्वगतम् ।)** प्रियपुष्पकस्तु प्रेषितः शाकाहरणार्थम् । अथ शष्कुलिकापूरिकादिनिर्माणायापि[7] प्रबन्धो विधीयताम् । तत्रायमुद्दालको निपुणः शष्कुलिकापूरिकाकटाहने[8] । स एवा-

---

१. रज्जुभिरित्यर्थः ।

२. पुष्परथ =‘कार’ इत्याङ्ग्लभाषायाम् ।

३ ‘हवाई अड्डा’ इति लोकभाषायाम् ।

४. वसतिनिलय =‘होस्टल’ इत्याङ्ग्लभाषायाम् ।

५. सूपशालाध्यक्षः ।

६. सूदाः । पाचका इति यावत् ।

७. शष्कुलिका=‘पूरी’इति भाषायाम् । पूरिका=‘कचौडी’इति भाषायाम् ।

८. कटाहनं तलनम् । कटाहे प्रभूतं तैलं निक्षिप्य प्रतप्ते च तस्मिन् शष्कुलिकादिभर्जनम् ।

स्मिन्कर्मणि नियुज्यताम्। लेह्याया[1] राज्यक्तायाश्च[2] निर्माणा-
यापि कश्चन प्रेरयितव्यः। क प्रेर्यताम् ? तत्रैष कुम्भखादन.
प्रेरित समीचीनो भवेत्। इतरन्तु तापहर्यादिक[3] परमान्नादिक[4]
मयैव साधयिष्यते। तदिमावाकारयामि। (प्रकाशम्।) भो,
उद्दालककुम्भखादनौ, इत आयातम्।

**उद्दालककुम्भखादनौ** . (उपसृत्य।) आगतौ। क आदेश. ?

**पौरोगव** : (उद्दालकमुद्दिश्य।) उद्दालक, शष्कुलिका पूरिकाश्च कटाहनीया सन्ति। तत्रावश्यक सर्वमपि सामग्रीजात कोष्ठागारे वर्त्तते किम् ?

**उद्दालक** : पर्याप्त वर्त्तते।

**पौरोगव** · तर्हि त्व तस्मिन्कर्मण्यभियुज्यस्व। (कुम्भखादनमुद्दिश्य।) अथ कुम्भखादन, त्वया लेह्या राज्यक्ता च निष्पादनीया। अलाब्वादिक[5] दध्यादिक च वर्त्तते न वेति दृष्ट्वा द्रागेवाह सूचनीय।

**कुम्भखादनः** तत्सर्वं विद्यते। अहमिदानीमेवात्मान तत्र कर्मण्यभियोक्ष्ये।

**पौरोगव** साधु-साधु। अहमप्यात्मकर्मण्यभियुज्ये।

(तत. प्रविशन्ति त्रयोऽपि शिष्याः।)

**प्रथम शिष्य** कस्मिन्कर्मण्यभियोग: ?

---

१ 'चटनी' इति भाषायाम्।

२. राज्यक्ता = रायता।

३. तापहरी = 'ताहरी' इति भाषायाम्। 'ब्राह्मणी पुलाव' इति मराठीभाषायाम्।

४ परमान्नम् = पायसम्। 'खीर' इति भाषायाम्।

५. अलाबू. = 'घिया' इति लोकभाषायाम्।

**पौरोगव:** : तस्मिन्नेव यस्मिन्नभियोगायाचार्यपादैरादिष्टोऽस्मि ।

**द्वितीय· शिष्य** · वयमपि भवत साहाय्य कर्त्तुमिच्छाम । किञ्चिदस्मदर्थमपि कार्यजातमुपदेष्टव्यम् ।

**तृतीय: शिष्य** अथाद्य द्रागेव मर्वमपि पाकादिक निष्पाद्यमस्तीति वयमपि पाकसिद्धौ महाया भवितुमुत्महामर्हे ।

**पौरोगव** शोभनम् । भवद्भि महायभूतै कार्य त्वरितम्भविष्यति । (**साकूतम्** ।) परमद्य तु महानेप कार्योत्साहो भवताम् । अन्यस्मिन्समये तु क्रियासमभिहारेणाभ्यर्थिता अपि भवन्त: साहाय्यार्थं नैवोत्सहन्ते । नून कश्चन प्रियतरोदन्त. स्यात् ।

**सर्वे शिष्या** . सर्वथा । अद्यास्माभिराकाशवर्त्मना दाक्षिणात्ये देशे रत्नकाञ्चनपुरम्प्रति यात्रा करणीया वर्त्तते ।

**पौरोगव** : आ, एतस्मादेवैतावान्कार्योत्साहातिरेक । अस्तु तर्हि । स्थीयतामत्रैव । प्रियपुष्पको यदा शाकशाकटाच्छाकान्याहरिष्यति तदा तेषा प्रक्षालने, दारणे, खण्डने च भवता साहाय्यं भविष्यति । अथ एतदुच्यता को भवता यात्राक्रम परिनिष्ठित ?

**प्रथम शिष्य** : सपादद्वादशवादनवेलायाम्पुष्परथमारुह्य चक्रवाकपुरस्य प्रधानमाकाशयानप्रस्थानक गमिष्याम: ।

**पौरोगव** · ततस्तत· ?

**द्वितीय: शिष्य** · तत सार्द्धैकवादनवेलाया 'गालवकम्बु'नगरादागतमाकाशयानमेक चक्रवाकपुरप्रस्थानके भुव स्प्रक्ष्यति । त्रिशन्निमेषाँस्तत्र विश्रम्य तदेव यानमस्मान्गृहीत्वा 'नक्तमङ्गला'ख्यं पत्तनम्प्रति प्रस्थास्यति । इयं यात्रा पञ्चहोराप्रमाणा भविष्यतीति श्रूयते । सायन्तनं भोजनादिक सर्वमस्माभिस्तत्रैव कर्त्तव्यं

भविष्यति । होरात्रय यावत्तत्रैव नक्तमङ्गलपत्तनप्रस्थानक-विश्रामशालायामेव विश्रान्ति कार्या स्यात् । तदनन्तर श्रूयते यद् 'डिराडोरकुट्टिमा'ख्यान्नगरादागत्यैक बृहदाकाशयान नक्तमङ्गलपत्तनप्रस्थानके भुव स्प्रक्ष्यतीति । अथ रात्रौ दशवादनवेलाया तस्मात्पत्तनान्निष्क्रान्तास्तद्यानमारुह्य केवल चनम्र्भिरेव होराभिर्वय रत्नकाञ्चनपुरम्प्राप्स्याम इत्याकाशवर्त्मयात्राक्रम ।

**पौरोगव** : अथाकाशयानेन प्रवासार्थमावश्यकानि यात्रापत्राणि गृहीतानि किम् ?

**तृतीय. शिष्यः** तेपाम्प्रवृत्ति नैव जानीम । तस्मिन्विषयेऽशेपमपि करणीयजातमस्मदाचार्यपादाना मित्र श्रीमन्त: कृपीटकुण्डलकाचार्यपादा: स्वयमेव सम्पादयिप्यन्ति । तत्रास्माभिर्नास्ति चिन्ता कर्त्तव्या ।

**पौरोगव** कि नाम गृहीत—'कृपीटकुण्डलकाचार्य' इति ? एप महाभागस्त्वेतत्पूर्वमप्यनेकक्कृत्वो मया दृष्ट: । प्रतिवेल श्रीमता लुप्तघोणाचार्याणामभ्याश एव तिप्ठति । एप एव महाभागो 'दिग्दिगन्तसचारी'ति व्याहार्यते ।

**सर्वे शिष्या** बाढम् । स एवैष महाभाग ।

**पौरोगव** सुप्रियोदन्तस्तर्हि ।

( **ततः प्रविशति गृहीतशाकभारः प्रियपुष्पक** । )

**प्रियपुष्पक.** (**पौरोगवमुपसृत्य** । ) महाभाग, आहृतानि शाकानि ।

**पौरोगव** . पुष्पशाकानि, पत्रशाकानि, नालशाकानि, फलशाकानि, कन्दशाकानि सस्वेदजानि शाकानि वा ?

**प्रियपुष्पक** पत्रशाकेषु तावत् पालक्याशाकमेव शाकशाकटे सम्प्रत्युपलब्घु शक्यते । परं तत्तु प्रत्यह विधीयत एवेति नाद्य

आनीत तत् । वास्तूक, तण्डुलेरकः, कासमर्द., शितिवारः चाङ्गेरी, शतवेधिनी प्रभृतीनि शाकानि समाप्ति गतानि। तान्यपि क्षुद्रशाकान्येव । तस्मात्पत्रशाकानि नानीतानि । अथ नालशाकेपु केवल सार्षप नालमेव । तदपि नास्त्युपलब्धम् । सस्वेद-जाना शकाना तु कथैव का ? अनेन कारणेन केवल पुष्पफल-कन्दशाकान्येवाहृतानि सन्ति मया ।

**शिष्या** . पुष्पशाकेषु कि-कि शाकम् ?

**प्रियपुष्पक**. केवल गोजिह्वापुष्पशाकमेव ।

**पौरोगवः** कदल्याः कुसुम नोपलब्ध किम् ?

**प्रियपुष्पक** नोपलब्धम् ।

**एकतम शिष्य** अगस्तिपुष्पशाक, शालमलीपुष्पशाक शोभाञ्जन-पुष्प चापि पुष्पशाकेषु सगृह्यते न वा ?

**प्रियपुष्पक** : अगस्तिपुष्पशाक, शोभाञ्जनपुष्पशाक च नास्ति। अथ शालमलीपुष्पशाकाहरणार्थं वनान्तरे गन्तव्यम् । तदर्थं समयो नास्ति ।

**पौरोगवः** सति गोजिह्वापुष्पकदम्बके किमन्यैः पुष्पशाकै ? अस्तु। अथ फलशाकेषु कानि-कान्यानीतानि ?

**प्रियपुष्पकः** पुस्तकशिम्बिका, पर्यङ्कपट्टिका, वृन्ताकम्, हरेणुका., ताम्रभण्टाकीफलानि च । अलाबूरप्यानीता ।

**एकतम शिष्य** : दीर्घा वा वर्त्तुला वा—कीदृश्यलाबूः ?

**प्रियपुष्पकः** : दोर्घैव न पुनवर्त्तुला ।

**अन्य शिष्य** अथ डिण्डिश[1]-चिचिण्ड[2]-धामार्गव[3]-तुण्डिकेरी[4]-कारवेल्ल[5]-प्रभृतीनि शाकानि नोपलब्धानि ?

**प्रियपुष्पक** मिश्रशाकसाधनार्थं सर्वेषामेव फलशाकाना सदृशो नास्त्युपयोग । तस्मात्कानिचिद् बुद्ध्यैव नानीतानि ।

**पौरोगव** । अथ कन्दशाकेषु कानि ?

**प्रियपुष्पक** · वीरसेनकानि गृञ्जनानि च ।

**शिष्या** शोभन कृतम् । पर चाणक्यमूलकस्य का प्रवृत्ति ?

**प्रियपुष्पक** : हन्त, विस्मृत चाणक्यमूलकम् ।

**पौरोगव** अथास्माकं शाकशाकटे नैपालमूलकमपि[6] लभ्यते किम् ?

**प्रियपुष्पक** : सम्प्रत्येवोप्तानि तद्बीजकानि । गच्छता कालेन तदपि सुलभम्भविष्यति ।

**पौरोगवः** विघटय तावद्भारग्रन्थिम् ।

**प्रियपुष्पकः** (**शाकभारस्य बन्धवस्त्रग्रन्थि विघटयति ।**) सम्यक्परीक्ष्य सचितानीमानि शाकानि ।

**सर्वे** · (**शाकपरीक्षां नाटयित्वा ।**) नून सम्यक्परीक्ष्याहृतवानसि । एभिरास्वादभूयिष्ठमद्यतन भोजन भविष्यतीति नात्र सन्देहः ।

---

१. डिण्डिश ='ढेढस' इति भाषायाम् ।

२ चिचिण्ड ='चचीडा' इति भाषायाम ।

३. धामार्गव ='तोरी' इति भाषायाम् ।

४. तुण्डिकेरी='तोडली' इति मराठीभाषायाम् । 'कुँदरू' इति भाषायाम् ।

५ कारवेल्लम् ='करेला' इति भाषायाम् ।

६ '**बडी मूली**' इति भाषायाम् ।

**पौरोगवः** ननु वक्तव्य प्रियपुष्पक शाकपरीक्षापण्डित इति ।

(त्रयोऽपि शिष्याः शाकान्यादाय तानि तत्रैव विद्यमानैः शङ्कुलादिभिश्छिन्दन्ति ।)

**प्रथमः शिष्यः** इयं शङ्कुला[1] सम्यक्कार्यं करोति । विलोक्यतां कथं सौकर्येण गोजिह्वापुष्पकदम्बकानां पृष्ठस्थितः कठिनः काष्ठभागोऽनया द्राग्विदार्य पृथक्कृतः ।

**द्वितीयः शिष्यः** पृथक्कृतकठिनपृष्ठभागानि गोजिह्वापुष्पाणि इतः प्रयच्छ । अस्मिन्काष्ठपटले स्थापयित्वा तानि सूक्ष्मं शकलयाम्यसिधेनुकयाऽनया[2] ।

**प्रथमः शिष्यः** (**द्वितीयाय शिष्याय यथानिर्दिष्टानि गोजिह्वापुष्पाणि दत्त्वा तृतीयं शिष्यमुद्दिश्य ।**) भो, सम्यक्क्षालितानि किं जलेन वीरसेनकानि ? तथात्वे तानीतः प्रयच्छ ।

(**तृतीयः शिष्यस्तथा करोति ।**)

**प्रथमः शिष्यः** (**पौरोगवमुद्दिश्य ।**) अथैतेषां वीरसेनकानामेकैकस्य कति खण्डाः कृताः पाकाय साधवः स्युः ?

**पौरोगवः** चत्वारः खण्डा एकैकस्य पर्याप्ता भवेयुः । अधिकाकारवतोऽष्टावपि खण्डाः कर्तुमुचिताः ।

**द्वितीयः शिष्यः** गृञ्जनानि, पुस्तकशिम्बिकाः, पर्यकपट्टिका

---

१. शङ्कुला=खण्डनसाधनम् । (व्याकरणपुस्तकेषु तृतीयातत्पुरुषसमासप्रकरणे एष शब्दः पठितोऽस्ति । यथा, 'शङ्कुलया खण्डः=शङ्कुलाखण्डः' इति ।)

२. असिधेनुका=छुरिका ।

इत्यादीनि सूक्ष्म शकलीकृतानि । अथ हरेणुकफलान्यपि विश्लेषणीयानि किम् ?

**पौरोगव.** : अवश्यं विश्लिष्यन्ताम् । हरितमरिचशृङ्गवेरधान्याकादिकमपि सूक्ष्म कर्त्तनीयम् ।

**द्वितीय शिष्यः** (**तथा कृत्वा ।**) यथादिष्ट समाचरितम् ।

**पौरोगव** : अस्तु । मन्ये सर्वमिदानी सम्यक् शङ्कुलितमभिधेनुकितञ्च ।

**तृतीय शिष्य** परमिमानि ताम्रभण्टाकीफलानि नैव स्पृष्टानि केनापि ।

**पौरोगव.** नैव चिन्ता कार्या । तानि तथैव तिष्ठन्तु नाम । इदानीमेव न तेषा स्पर्शो विधेय । शाकपचन यदा हसन्त्यामारोपित[1] भविष्यति शाकशकलानि च व्याघारणार्थं[2] तत्र निक्षिप्तानि भविष्यन्ति शाकप्रक्रिया च सिद्ध्यभिमुख यास्यति, तदा खल्विमानि ताम्रभण्टाकीफलानि प्रयोक्ष्यन्ते । आदावेव प्रयुक्तानि चेत्पूर्वतनानि शाकशकलानि नैव सम्यविस्वन्नानि भवेयु[3] । एष सूपशास्त्रसिद्धान्तो निपुण ध्यातव्यः ।

**सर्वे शिष्या.** (**नेपथ्याभिमुखं विलोक्य ।**) हसन्ती तावदारालिकै. सम्यक्प्रदीपिताऽवलोक्यते । तर्हि शाकस्वेदनसाधनक्रियायामपि कि किञ्चित्साहाय्यं क्रियेत ?

**पौरोगवः** . तत्र पर्याप्ता आरालिका । युष्माभिश्चिन्ता न कार्या । तत्सर्वमस्माभिरवलोकयिष्यते ।

---

१. हसन्ती=चुल्ली । 'चूल्हा' इति भाषायाम् । यस्मिन्भाजने शाकादि पच्यते तच्छाकपचनम् । 'टोप' इति मराठीभाषायाम् ।

२. व्याघारणम्=सस्करणम् । 'छौकना' अथवा बघारना' इति भाषायाम् ।

३ 'अच्छी तरह गलेगे नही' इति वाक्यार्थं ।

**प्रथम शिष्य** शाकभर्जनार्थ[1] किं गृह्यते ? सर्पिर्वा[2] सार्षप[3] वा तैल वा ?

**पौरोगव** सार्षपेन भर्जितं शाकमास्वाद्यतरम्भवतीति केषाञ्चिन्मतम्। तैलेन भर्जितमास्वाद्यतरम्भवतीत्यन्येषां मतम् । सर्पिषा भर्जितमास्वाद्यतरम्भवतीति परेषा मतम् । तदत्र वस्तुनि नहि कश्चिद् ध्रुवो नियम. स्मर्त्तुं शक्यते । उक्त च केनापि—'तस्य तदेव हि मधुर, यस्य मनो यत्र सलग्नमि'ति ।

**द्वितीय शिष्य** : कोऽयं श्लोक ? सम्पूर्ण श्राव्यताम् ।

**पौरोगव** : पूर्ण श्लोकस्तावदेवजातीयक. ।—

'दधि मधुर, मधु मधुर,
द्राक्षा मधुरा, सुधाऽपि मधुरैव ।
तस्य तदेव हि मधुर,
यस्य मनो यत्र सलग्नम् ॥' इति ।

**तृतीयः शिष्य** : अम्महे[5], पौरोगवेन श्लोका अप्युदाह्रियन्ते । किं वक्तव्यम् ?

(**ततः प्रविशति कदम्बक** ।)

**कदम्बक** (**शिष्यानुद्दिश्य** ।) भवन्तः सर्वानाचार्यपादाः स्मरन्ति ।

---

१. शाकसाधनभाजन चुल्ल्यामारोप्य घृत वा तैल वा किञ्चिन्मात्राया तत्र निक्षिप्य तस्मिञ्छाकशकलानि निपात्य सचर्चरध्वनि साधऊर्ध्वीकार तेषा परितापनम्भर्जनमिति निगद्यते ।

२. सर्पि =घृतम् ।

३ सार्षपम्=सर्षपतैलम् ।

४ तैलम्=तिलतैलम् ।

५ 'अम्ब हे' इत्यस्यापभ्रष्टमाश्चर्यव्यञ्जक रूपम् ।

**शिष्या** अपि कृतं त्वया तैरादिष्टं कर्म ?

**कदम्बकः** कृतं तिष्ठति ।

**शिष्या** (**पौरोगवमुद्दिश्य।**) तर्हि गच्छामो वयम् ।

**पौरोगव.** अनुगृहीतोऽस्मि । भवता साहाय्येन बहुतर कार्यं सम्पन्नम् । अथ मयाप्यनन्तरकरणीयायारालिका उपदेष्टव्या । तदिदानी तत्रैव गच्छामि ।

(**इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।**)

इत्यष्टमे सवादे द्वितीय दृश्यम् ।

## तृतीयं दृश्यम् ।

(ततः प्रविशति परिवेषागारिकः ।)

**परिवेषागारिकः** (स्वगतम् ।) योजितानि पक्तिक्रमेण काष्ठपट्टासनानि। ससिद्धपाकवस्तुस्थापनीयानि भाण्डान्यप्युपपादितानि । इद चतुष्पात्रसङ्कलितं परिवेषणभाजनम् । इद च कडच्छकद्वयम्[1] । अथादौ प्रत्येकं काष्ठपट्टासनस्य पुरत सुप्रक्षालिता स्वच्छवस्त्रखण्डेन च सम्यक्प्रोञ्छिता प्रोज्ज्वलाय.परिवेषण्य[2] पात्र्यश्च[3] स्थापनीयाः । पूरितप्रत्यग्रकूपोदकमुदपात्र[4] पानपात्री च तत्रैव प्रतिपादनीया । सैन्धवचूर्णमपि परिवेषणीषु स्थापनीयम् ।(तथा कृत्वा पुनरपि स्वगतम् ।) अथ सर्व निष्पादितम् । अथाह्वानघण्टिका ध्वननीया, येन सर्वेऽप्याश्रमवासिनो भोजनार्थ समागच्छेयु । (प्रकाशम् ।) क कोऽत्र भो ?

---

१. 'कडछी' इति भाषायाम् । ('दारुहस्त कडच्छक' इति कल्पद्रुकोषकार ।)

२. 'स्टेनलेस् स्टील की थालियाँ' इति भाषायाम् ।

३. 'कटोरियाँ' इति भाषायाम् ।

४. 'लोटा' इति भाषायाम् ।

(प्रविश्य ।)

कदम्बक : कि समाचरणीयम् ?

परिवेषागारिक : आह्वानघण्टिका शब्दापय ।

कदम्बक. : तथा । (इति निर्गच्छति ।)

(नेपथ्ये घण्टालौहस्य कणकणत्कारः श्रूयते ।)

(ततः प्रविशति पुरस्कृतकृपीटकुण्डलकाचार्यो लुप्तघोणाचार्यस्तच्छिष्याश्च ।)

परिवेषागारिक : (प्रत्युद्गम्य ।) प्रणम्यते । इद पाद्य जलम् । पादौ प्रक्षाल्येताम् ।

(प्रविश्य ।)

कदम्बकप्रियपुष्पकौ (गृहीतकलशौ प्रत्येक जनस्य पादयोः वारिधारा मुञ्चत. ।)

सर्वे (पादप्रक्षालन नाटयन्ति ।)

परिवेषागारिक. : (गृहीताङ्गप्रोञ्छनः ।) इदमङ्गप्रोञ्छनम् । हस्तपादादिक प्रोञ्छ्यताम् ।

सर्वे : (प्रोंछनक्रियां नाटयन्ति ।)

परिवेषागारिक. : अथेमानि काष्ठपीट्टासनानि । आस्यन्ताम् । (इति आसनस्थान निर्दिशति ।)

सर्वे : (यथाक्रममासनग्रहणं नाटयन्ति ।)

परिवेषागारिकः (कदम्बकमाहूय ।) कदम्बक, सर्वेषा परिवेषणीषु प्रथम पाण्डरौदनोऽनम्ल आढकीसूपश्च परिवेष्यताम् ।

(कदम्बकस्तथा करोति ।)

परिवेषागारिक ( प्रियपुष्पकमाहूय ।) प्रियपुष्पक, त्वमिमां घृतधानी

गृहाण। यत्र-यत्र पाण्डरौदनं परिवेषितस्तत्र-तत्र तीव्रस्य घृतस्य[1] धारां निपातय।

**प्रियपुष्पक** परमस्यां घृतधान्यां चमसो नास्ति।

**परिवेषागारिक** आ, चमसो नोपनीतः? एष उपनीयते। **(कक्षान्तरं गत्वा चमसमुपानयति।)** गृहाणेमं चमसम्।

**प्रियपुष्पकः** : **(चमसमादाय सर्वेषां परिवेषणीषु परिवेषिते पाण्डरौदने घृतधारां निपातयति।)**

**परिवेषागारिक** कदम्बक, अथ त्वं लेह्यां, राज्यक्तां, मिश्रशाकं च तत्तदर्हे स्थाने परिवेषणीषु परिवेषय। गृहाणेदं चतुष्पात्र-सङ्क्लिप्तं परिवेषणभाजनम्।

**कदम्बक** **(परिवेषणभाजने तानि-तानि वस्तून्यादाय सर्वेषां परिवेषणीषु तत्र-तत्र वर्त्तयति।)**

**परिवेषागारिकः** सर्वं परिवेषितम्। अथारभ्यतां भोजनम्।

**सर्वे** : **(सस्वरं मन्त्रपाठं कुर्वन्ति।)**

मन्त्रः।—

ओं अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे॥

**(अथ सर्वे उदकस्याचमनं कृत्वा भोजनारम्भं नाटयन्ति।)**

**परिवेषागारिकः** प्रियपुष्पक, निरीक्षायां तिष्ठ। कस्यापि किमप्यपेक्षितं भवेत्—त्वरितं परिवेषणीयम्। कदम्बक, त्वमप्यवधेहि। **(स्मरणं नाटयित्वा।)** आ, स्मृतम्। तापहरी नैवेतोऽपि परिवेषिता।

---

१. सम्यक्तापितस्य घृतस्येत्यर्थः। अत्र प्रमाणम्—'घृतं तीव्रं जुहोतन' इति वेदमन्त्रः।

तत्कदम्बक, त्व तावत्तामेव परिवेपय ।

**कदम्बक** (तथा करोति ।)

**लुप्तघोणाचार्य** कृपीटकुण्डलक, रत्नकाञ्चनपुरवासिना गृहेषु यद्भक्षित तेनास्मदाश्रमपरिवेपितस्य कीदृश साधर्म्यम् ?

**कृपीटकुण्डलकाचार्यः** ' सर्व सर्वत्र स्वादिष्ठमेव ।

**लुप्तघोणाचार्य** तथापि भेदबहुलं वस्तुजगत् । एकस्य वस्तुनः स्वादुता नैवान्यस्य वस्तुन. स्वादुतया सादृश्य वहति ।

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** · वैचित्र्य नाम जगत् । तथापि शाकमिदमद्यतन कमपि प्रत्यग्रमास्वाद धत्ते ।

**लुप्तघोणाचार्य.** अस्मादृशामाश्रमे किम्प्रात्यग्य् शाकास्वादेषु ?

**कृपीटकुण्डलकाचार्य.** तापहरी केन निर्मिता ?

**लुप्तघोणाचार्य.** . अस्मत्पौरोगवेण । अतिमात्र प्रवीणोऽसौ ।

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** : क्व तिष्ठत्यसौ साम्प्रतम् ? अत्राहूयताम् ।

**लुप्तघोणाचार्य.** (परिवेषागारिकमुद्दिश्य ।) असावत्राहूयताम् ।

**परिवेषागारिक.** : यथा भवानाह । (कदम्बकमुद्दिश्य ।) कदम्बक, गच्छ । पौरोगवमानय । वक्तव्यमस्मदभ्यागतमहाभागा. स्मरन्तीति ।

**कदम्बक** : एष आनयामि । (निर्गतः ।)

**प्रथम शिष्य** · शष्कुलिकायाः पूरिकायाश्च पर्यायः कदा ?

**परिवेषागारिक·** अवसिता तापहरी[१] ? इदानीमेव शष्कुलिकाः

---

१. ['घृते हरिद्रासयुक्ते माषजा भर्जयेद्वटीम् । तण्डुलाँश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत् । सिद्धयोग्य जल तत्र प्रक्षिप्य कुशल. पचेत् । लवणार्द्रक-हिगूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् । एषा सिद्धि समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधै ।' —इति भावमिश्र ।]

पूरिकाश्च परिवेष्यन्ते । (प्रियपुष्पकमुद्दिश्य ।) प्रियपुष्पक, गच्छ । सूपशालायाः शष्कुलिकाकण्डोलमत्रोपानय [1] ।

**प्रियपुष्पक** एष उपानयामि । (**निर्गतः ।**)

**द्वितीय शिष्य.** : किञ्चिल्लेह्याऽपेक्ष्यते ।

**तृतीय शिष्यः** मया शाक, तापहरी, घृत च ।

**परिवेषागारिक** (**परिवेषणभाजनं हस्ते समादाय ।**) गृह्यता यस्य यदपेक्षितम् (**इति तानि-तानि वस्तूनि तस्य-तस्य परिवेषयति ।**)

**प्रथम. शिष्य.** : किञ्चित्तापहरी ममापि ।

**परिवेषागारिक** . इय गृह्यताम् । (**परिवेषयति ।**)

**लुप्तघोणाचार्य** कृपीटकुण्डलकाचार्याणामपि किञ्चित्तापहरी भवतु ।

**परिवेषागारिक.** : गृह्णन्तु महाभागा । (**इति कृपीटकुण्डलकाचार्यमागृह्णाति ।**)

**कृपीटकुण्डलकाचार्यः** . प्रभूता वर्तते । अधिक कस्मात् ?

**परिवेषागारिक** : गृह्यता-गृह्यता पर्याप्त गृह्यताम् । इयमेव प्रभूता चेदप्रभूता कीदृशी भवति ?

(**इति कडच्छकेन तापहरी कृपीटकुण्डलकाचार्यस्य परिवेषण्या निपातयति ।**)

**कृपीटकुण्डलकाचार्यः** . (**विहस्य ।**) अभ्यागत इति नैव तस्योदरं विदारणीयम् ।

**प्रथम शिष्य.** : एकदा बहु भुक्तमिति नैवोदरदेवता कुप्यति कस्यापि ।

---

१. कण्डोल.=पिटक इत्यर्थं ।

**द्वितीय शिष्य** · कुपितायामप्युदरदेवतायामस्माकमौषधागारे पर्याप्त लवणभास्करचूर्ण तत्कोपपरिहारार्थम् ।

(सर्वे हसन्ति ।)

**कृपीटकुण्डलकाचार्य.** ( सस्मितम् । ) एतदर्थमेव कि तच्चूर्ण सभृत तत्र ?

( तत प्रविशति गृहीतशष्कुलिकाकण्डोल. प्रियपुष्पकः पौरोगवद्वितीयः कदम्बकश्च । )

**पौरोगव** . (कृपीटकुण्डलकाचार्यमुपसृत्यांजलि बद्ध्वा ।) प्रणम्यते महाभाग !

**कृपीटकुण्डलकाचार्य.** : अहो, भवाँस्तु दृष्टचर. !

**पौरोगवः** : ओम् भगवन्, अनेककृत्वो लब्धवानस्मि भवद्दर्शनसौभाग्यम् ।

**परिवेषागारिक.** प्रियपुष्पक, शष्कुलिका पूरिकाश्च परिवेषय ।

**प्रियपुष्पक** ( तथा कुर्वन् । ) गृह्यन्तां प्रत्यग्र कटाहिकाया निष्पतिता. शष्कुलिका पूरिकाश्च ।

**लुप्तघोणाचार्य** ममानभिप्रेता इमा ।

**प्रथम शिष्य** उपस्थितेषु कृपीटकुण्डलकाचार्येषु नैव वक्तव्यमाचार्यपादै. ।

**लुप्तघोणाचार्य** · ( विहस्य । ) अस्यार्थ तावल्लवणभास्करचूर्णस्य योजना कृता । अथ मदर्थं कि चूर्ण योजयिष्यते ?

**द्वितीयः शिष्य** : भवदर्थ हिंग्वष्टक चूर्णम् ।

**तृतीयः शिष्य** . हिंग्वष्टकचूर्णाभावे जम्बीरद्रावस्य योजना करि-

ष्यते । अस्माकमौषधागारे काचभरणीषु[1] प्रभूतो जम्बीरद्राव· पूरितस्तिष्ठति ।

**प्रथम शिष्य** जम्बीरद्राव एव किं यवानीषाण्डवोऽपि प्रभूतः पूरितो वर्त्तते ।

**तृतीय. शिष्यः :** पर किमेतैरौषधैराचार्यपादस्य । आचार्यपादस्य जठराग्निस्तु तथा तीव्रो यथा कर्करकानपि[2] भक्षितान्— ( **इत्यर्धोक्ते ।** )

**लुप्तघोणाचार्यः .** ( **निवार्य ।** ) अलमलम् । प्रचुरम्प्रोक्तवानसि ।

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** लुप्तघोण, भुज्यताम् । रक्ष्यता शिष्याणा हृदयम् ।

**लुप्तघोणाचार्य** नाहमभ्यागत । अभ्यागता एवागृह्य भोज्यन्ते न पुनर्गृहवासिनः । ( **इति मधुरं स्मयते ।** )

**कृपीटकुण्डलकाचार्य.** यावद्बुभुक्षन्तु भोक्तव्यमेव । तदधिकम्प्रत्याग्रहातिशयोऽश्रेयान् ।

**लुप्तघोणाचार्य.** शान्ता मे बुभुक्षा । तस्मादाग्रहो व्यर्थं ।

**सर्वे शिष्या .** इदानीमेव कथ शान्ता भवतो बुभुक्षा ? कियदस्ति भुक्तम् ?

**लुप्तघोणाचार्य·** प्रभूतम्भुक्तम् । बाला , अथ भवद्भिर्भोक्तव्य यावच्छ्रद्धाप्रतीघातम् । नाहमधिकम्भोक्तु समर्थ ।

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** अस्तु । मयापि नैवाधिक शक्यते भोक्तुम् । अथ बाला , भवद्भिर्भुज्यताम् । आवाभ्या परिणतवयस्काभ्या

---

१. 'काँच के मर्तबानो मे' इति भाषायाम् ।

२ कर्करका.='ककर' इति भाषायाम् ।

नैव भुज्यत इति नैव युक्तो भवता भोजनसङ्कोच । सावकाशमास्वाद्यन्ता[1] भोज्यविशेषा अद्यतना. ।

**परिवेषागारिक** भोजनावसानसूचकं परमान्नपरिवेषणमितोऽपि[2] शिष्यते । तदर्थमपि स्थानं रक्षणीयमुदरे ।

**सर्वे** : ( **भोजनपूर्त्ति नाटयन्तः ।** ) परिवेषय तावत्परमान्नम् ।

**कदम्बक** ( **परमान्नभाजनमादाय ।** ) इदम्परमान्नम् । ( **इति सर्वेषां परिवेषयति ।** )

**शिष्याः** : अहह, जातिफलगोस्तन्यङ्कोटवातादकश्मीरजप्रभृतिभिर्गन्धपुष्टिद्रव्यै[3] समवेत, सुधामधुर, परमहृदयाह्लादकर समितावर्त्तिकापरमान्नमेतत्[4] ।

**लुप्तघोणाचार्यः** (**कृपीटकुण्डलकाचार्यमुद्दिश्य ।**) कथं रोचते परमान्नमेतद्भवते ? अत्रापि बहु पाण्डित्यमस्त्यस्मत्पौरोगवस्य ।

**कृपीटकुण्डलकाचार्य** . ( **परमान्नमास्वादयन् ।** ) नून महत्पाण्डित्यम् । एतादृक्षा एव सूपशास्त्रपडिता. कस्याप्याश्रमस्य कठाभरण भवन्ति । एभिरेव तुष्यन्त्यभ्यागता प्रसीदन्ति चाश्रमवासिन । लुप्तघोण, एतमपि प्रवासार्थं सगृहाण । अथ रत्नकाञ्चनपुरेऽपि स्वकीय पाकपाडित्य प्रदर्शयतु ।

---

१. सावकाशम्=‘आराम से’ इति लोकभाषायाम् ।

२. परमान्नम्=पायसम् । ‘खीर’ इति भाषायाम् ।

३ जातिफलम्=जायफल; गोस्तनी=किशमिश, अङ्कोट =पिस्ता; वाताद =बादाम; कश्मीरज =केसर ।

४ समितावर्त्तिका=सेवइयाँ ।

**पौरोगव** अनुगृहीतोऽस्मितमाम् ।

**शिष्याः** ( **सैकस्वरम् ।** ) प्रिय न , प्रिय न ।

**लुप्तघोणाचार्य** अस्तु तावत् । अवसितमिव सर्वेषां भोजन प्रतिभाति । तद् गृह्यतामाचमनीयम् ।

**सर्वे** ( **उदकमाचम्योत्थान नाटयित्वा परिवेषागारिकमुद्दिश्य ।** ) परिवेषागारिक, करप्रक्षालनस्थानन्तावन्निर्दिश ।

**परिवेषागारिक** : ( **प्रक्षालनस्थानं निर्दिशन् ।** ) इत इतो भगवन्त ।

( **इति निष्क्रान्ता सर्वे ।** )

इत्यष्टमे सवादे तृतीय दृश्यम् ।

इत्यष्टम सवाद ।

नवमः संवाद ।

# कपिञ्जलकर्मरङ्गिकीयम् ।

(तत. प्रविशति कपिञ्जलः ।)

**कपिञ्जल** (**स्वगतम्** ।) अहमस्मि नाम्ना कपिञ्जल । सस्कृत जानामि । तस्मात्सस्कृते किमपि लिखामि । तदिदानीमस्य गृहवातायनस्य पार्श्वे समुपविश्य सस्कृतभाषाया कानिचित्पत्राणि कस्मान्न लिखेयम् ? सस्कृतज्ञा. सुहृदोऽपि मे सन्त्येव । काश्चन सुहृद्भावमुपगता भगिन्योऽपि सस्कृत जानन्ति । ता उद्दिश्यैव लिखेय साम्प्रतम् । (**पुरतो विलोक्य** ।) पत्रमिव प्रतिभाति पतितमत्र । (**उत्थाप्य** ।)पत्रलेखनस्मरणसमकालमेव लब्धोऽयम्पत्रसम्प्राप्तियोगः । कुत ममायातो भवेदयमावरक[१] ? (**आवरक परितो विलोक्य** ।) प्रयागनगरत प्रेषितः केनाऽपि। कस्येमान्यक्षराणि भवेयुः ? (**विमर्श रूपयित्वा** ।) आ ज्ञातम् । कुमार्या प्रभातमञ्जर्या प्रेषितम्भवेत्पत्रमिदम् । अस्तु । आवरकमिम विश्लिष्य पश्यामि । (**इति विश्लिष्यावरकं तदन्तर्भागात्पत्र बहिर्निष्कासयति** ।) हन्त, कियद् विपुल पत्रमेतत् ? का खलु सख्या पृष्ठानाम् ? (**गणयित्वा** ।) हन्त, षोडश पृष्ठानि लिखितानि । किमत्र लिखितं भविष्यति ? यावद्वाचयामि । (**पुरतो विलोक्य** ।) हन्त, भार्या मे कर्मरङ्गिका समायाति । किमिदानी व्यवसितव्यम् ? आगच्छतु नाम ।

---

१. 'कवर' (लिफाफा) इत्यभिप्रेतोऽर्थ ।

नाम्प्रदर्श्यैव पत्रमिद वाचनीयम् । (नेपथ्याभिमुखं प्रकाशम् ।) कर्मरङ्गिके, प्रयागात्प्रभातमञ्जर्याः पत्र सम्प्राप्तम् । तद् आगच्छ । आवा तत्पठाव ।

(ततः प्रविशति सौभाग्यवती कर्मरङ्गिका ।)

**कर्मरङ्गिका** किम्भणित प्रभातमञ्जर्या पत्रमिति ? केयम्प्रभातमञ्जरी नाम ? कश्चन नूतन एव पराक्रमः प्रतिभाति । काभि — काभिर्भवताम्परिचय इति क शक्नुयाद्वक्तुम् ? (इति विहसति ।)

**कपिञ्जलः** अनया नवीन एव मे पत्रपरिचय । एकदा मयाऽत्रत्ये साप्ताहिके पत्रे 'सहकारमञ्जरी'ति नाम्ना लोकभाषाया ग्रथितं गीतमेक प्रकाशनार्थम्प्रहितम् । तत्र यस्मिन्पृष्ठे मम गीतम्प्रकाशितमासीत्तस्मिन्नेवैतस्या अपि गीतम्प्रकाशितम् । आवासप्रवृत्तिरपि[1] नौ तत्र प्रकाशिताऽभवत् । तत्साहाय्येन मया पत्रमेक तस्यै लिखितमासीत् । तस्योत्तरमपि द्रागेवैव समायास्यतीति नैव चिन्तितमासीत् । अथ पत्रेऽस्मिन्किन्तया लिखितम्भविष्यतीति त्वमपि ज्ञातुमुत्सुका भवे कदाचित् । तद् गृहाण त्वमेव वाचयेदम् । अह श्रोष्यामि । (इति पत्र तस्यै समर्पयति ।)

**कर्मरङ्गिका** अम्मो, पत्रमिद वा पुस्तकमिद वा ! कुत एतावान्काल एताभि सम्प्राप्यते पत्रलेखनार्थमिति न ज्ञायते । अपि नाम प्रणयनिवेदननिबन्धनमेतद्भविष्यति ?

**कपिञ्जल** . वाचय तावत् । कि लिखित किन्निबन्धनञ्चैतदिति सर्व स्फुटम्भविष्यति ।

**कर्मरङ्गिका** : (पत्र वाचयति ।)—"प्रियबन्धो, भावत्कम्पत्रमद्य प्रभाते

१ आवासप्रवृत्ति=‘हाउस एड्रेस्’ (घर का पता) ।

समासादितम् । सर्वथा अप्रत्यागितपूर्वन्तत्। कश्चन भवादृक्ष पत्र मा प्रेषयिष्यतीति कल्पनाऽपि मनोगोचरता नासीद् गता । अतीवानुगृहीतामात्मान मन्ये पत्रेणैतेन । तदर्थम्बहवो धन्यवादा ।"

**कपिञ्जल** . साधीय सस्कृतम् । पत्रलेखने पटुतरा प्रतिभाति ।

**कर्मरङ्गिका** · पाटव कस्मान्नोपजायेत ? भवन्तमुद्दिश्य लेखनाय प्रवृत्त पृथग्जनोऽपि[1] कलयेल्लेखनपाटवम् । इयन्तु नाम जात्या वृत्त्या च कवयित्री । अस्याश्चेत्पाटव नोपजायेत तर्हि कस्या उपजायेत ?

**कपिञ्जल** . आदौ पत्रन्तावत्सम्पूर्ण वाचय ।

**कर्मरङ्गिका :** (**साकूतम्** ।) किमधिकतरमुत्कण्ठित चेत पत्रगतवस्तुविज्ञानार्थम् ?

**कपिञ्जल** तादृश त्वदीयमेव कदाचित् । मदीयन्तु नास्ति ।

**कर्मरङ्गिका :** (**साचिवीक्षितकेन** ।) साहजिक एवेदृश· समुत्सुकीभाव । काचिद्रमणीयरूपकान्तिः, सुस्निग्धनवयौवना, सुमधुरवाग्व्यापारविशारदा, सर्वसुकुमारगुणोपेता प्रयागकुमारी पत्र लिखति । पत्रमपि नान्यजनपत्रनिर्विशेषम् । प्रणयरसपरिबन्धुरम्पत्रम् । तत्कस्मान्न पुरुषगुणोपेतस्य भवतो मनसस्तादृशो भाव स्यात् ?

**कपिञ्जल** कस्मात्प्रागल्भ्यमिदम्प्रदर्श्यते ? नैव रोचते पठन तन्मह्यमेव प्रतियच्छ तत्पत्रम् ।

**कर्मरङ्गिका** कस्मादशोभनम्प्रतिभाति मे वचनम् ? नैतत्साहजिकम् ?

**कपिञ्जल :** साहजिकासाहजिकवस्तुविनिर्णयार्थ नाहमत्र स्थितोऽस्मि । पत्र वाचय । तदर्थमेव मदीया समुत्कण्ठा ।

**कर्मरङ्गिका** . (**विहस्य** ।) तद्वाचयामि—(**पत्र वाचयति** ।)"यै शब्दर्भवता

---

१ सामान्योऽपि मनुष्य ।

मम गीतस्य श्लाघा विहिता, तैर्भृशमुत्साहिताऽस्मि। भवदीयम्पत्र-मिदमेतदर्थक विलोक्य ममधिकमाश्वस्मितीव मे हृदयम्।

"भवता मम परिचयो नैवानुयुक्तः। तथापि स्वकीयं परिचय स्तोकैरेव शब्दैर्लिखितुं समुद्यतास्मि। नात्र दोष. कश्चनाविष्करणीयः।

"अहं ब्राह्मणकन्यकाऽस्मि। जनको मे दिवं गतः। विधवा मे जननी यथा कथमपि स्ववार्धक्यदिनान्यतिवाहयति। बन्धुश्चैकः सपरिजनो जीविकामर्जयन्नस्मान्बिभर्त्ति। अष्टादशवर्षदेशीयाऽहम्। जीवनस्यैकाकित्वोद्भव विषादमपनोदयितुं यदा कदाचित् कानिचिद् गीतानि लोकभाषायां विरच्यन्ते। तानि भवादृशाय कविसत्तमाय रोचन्त इति ज्ञात्वा कृतार्थतायाः परा काष्ठामनुभवति मे चेत इति कै शब्दैर्निवेदयेयम्?" (**पत्रवाचनाद्विरम्य।**) अपि श्रुतम्? एवंविधानि पत्राणि हुतवहे समर्पणीयानीति समायाति मे चेतसि।

**कपिञ्जल**. (**विहस्य।**) पत्रमेतत्तया लिखित नैव मया। अग्रे किं लिखितमस्ति। वाचय यावदपि पत्रम्।

**कर्मरङ्गिका**. (**सक्रोधम्।**) वाचयामि—वाचयामि। (**वाचयति।**)—"भवता स्वकीयः परिचयो नैव लिखित। किं वयः, को वर्णः, कोऽभिजन, का वृत्ति, कुटुम्बस्य के सदस्याः, विवाहितो भवान्न वा, किमधीतम्, कुत्राधीतम्, के भवतामभिरुचिविषया, कासु-कासु भाषासु कीदृश-कीदृशम्पाण्डित्यम्, कश्च भवतां भविष्यत्कालिकः कार्यक्रम इत्यादिक सविस्तर भवानपि स्वकीयं परिचयमवश्यम्पत्रस्यास्योत्तरे प्रदास्यतीत्याशासे। भवद्विषये

कीदृश सजातकुतूहल मदीयं मन इति नैव पार्यते भवताऽनुमातुम् ।" (पुनः पत्रवाचनाद्विरम्य ।) नाहमेतदूर्ध्वं वाचयिष्यामि । भवतैव तत्सर्वं वाचनीयम् ।

**कपिञ्जलः :** कयाऽपि प्रेषितम्पत्रमेव विलोक्यैवमुद्विग्नासि । यदि काचित्स्त्रयमेवात्र समागता भवेत्तर्हि—(इत्यर्धोक्ते ।) ।

**कर्मरङ्गिका :** (सक्रोधम् ।) तर्हि तस्या मूर्धान भिनद्मि ।

**कपिञ्जल** (कोमलया वाचा ।) नैव सम्भ्रमः कर्त्तव्य. । अय कपिञ्जलो भवदीयः । नाय स्वप्नेऽपि कस्या अप्यन्यस्या भवितुमर्हति । तस्मान्नोद्वेग समाश्रयणीय. । केवलं कयाऽप्यपरिचितया पत्रमेक लिखितमिति कृत्वा कि जोवनमस्माकमेकपद एव विश्लेषकलुषितम्भविष्यति ? मूढा ते कल्पना । इत प्रयच्छ तत्पत्रम् । तुभ्य नैव रोचते चेत्पत्रस्यैतस्य वाचन तत्त्यक्त नाम मयाऽपि श्रवणकुतूहलम् ।

**कर्मरङ्गिका** (किञ्चित्प्रकृतिमापद्य ।) कस्माद्भवता तद् गीत 'सहकार-मञ्जरी'ति कृतकेन नाम्ना साप्ताहिके प्रकाशनाय प्रहितम् ?

**कपिञ्जल :** सम्यगनुयुक्तवत्यसि । शृणु कारणम् । अनेककृत्वो मया स्वेनैव नाम्ना प्रेषितानि सुरुचिराण्यपि गीतानि तत्पत्रसम्पादके-नावहेलितानि । तस्मात्परीक्षितु सम्पादकहृदय मया कृतकेन स्त्रीनाम्ना प्रेषित तद्गीतम् । कीदृश विस्मयस्थानमिद यत्तदेव गीत प्रकाशितञ्चापि तस्मिन्नेव साप्ताहिके सम्यगलङ्कृत्य । एतेन तावत्त्वया प्रसन्नया भवितव्यम् ।

**कर्मरङ्गिका :** प्रमाणीकरोम्येतद्भवदुक्तम् । परमियम्प्रभातमञ्जरी

कस्मात्पत्रप्रेषणेन सनाथीकृता ? तत्र किं कारणं समुत्पन्नम् ?

**कपिञ्जल** (**विहस्य ।**) तस्यापि शृणु कारणम् । यदा 'सहकारमञ्जरी'ति कृतकं नामाश्रित्य प्रेषक: पुरुषो मादृशस्तस्य गीतस्य, तदा 'प्रभातमञ्जरी'ति नाम्ना प्रकाशितं तद् गीतमपि परमार्थतः स्त्रीकर्त्तृकमुत • तदपि कृतकस्त्रीनामधारिपुरुषकर्त्तृकमिति विज्ञातुमधीरमासीन्मदीयं मन इति । तस्मादेव कारणात्तत्पत्रं प्रहितमासीत् ।

**कर्मरङ्गिका** युज्यते-युज्यते । नितरां युज्यते । परं मन्ये इदानीमेतत् पत्रमासाद्य कदाचिद्भवतो मनः सञ्जातकुतूहलातिरेकं सत्तस्या एव प्रयागकुमारिकाया. पृष्ठधावनं नैव स्वीकरिष्यतीति ।

**कपिञ्जल.** . अये, कर्मरङ्गिकायां संसक्तचित्तस्य कपिञ्जलस्य मनः कुमारीम्प्रभातमञ्जरीमनुधाविष्यतीति किं सम्भाव्यते स्वप्नावस्थायामपि !

**कर्मरङ्गिका** · ( **अर्थगर्भं चक्षुर्व्यापारं नाटयित्वा ।** ) अहो, कस्मान्न सम्भाव्यते ? 'अभिनवगुणरागी प्रायशो लोक एष' इति वक्तुमुपक्रमतां महाकवीनामेव परम्परायां तावत्तिष्ठति भवान् ? ( **विमृश्य ।** ) अद्यास्माकं समाजस्य वार्षिकोत्सवनिमित्तो महाभोज: समायोजितोऽस्तीति विज्ञापनार्थमेवाहमत्रागताऽऽसम् । तत्कृपया, द्रागेव स्नानादिकं कृत्वा ससिद्धो भवतु ।

**कपिञ्जलः** : आ, साधु विज्ञापितम् । स्नानस्य विहितवत्यसि किं सर्वमपि प्रबन्धम् ?

**कर्मरङ्गिका** अथ किम् ?

**कपिञ्जल** : एवन्तर्हि चल स्नानागारे। सुखोष्णेन पयसा सम्यगभि-षिञ्च माम्। अहं च पद्मासनं बद्ध्वा भूयिष्ठं स्नानसौख्यमनु-भविष्यामि।

( इति मन्दहासावभासितवदनौ तावुभावपि निष्क्रान्तौ। )

इति नवमः संवादः।

दशमः संवादः ।

# करहाटककलकिङ्किणीयम् ।

(ततः प्रविशति करहाटकस्तद्भगिनी कलंकिकिणी च । )

**करहाटक** . कलकिङ्किणि, अयमत्र क ?

**कलकिङ्किणी** : अय कठिल्लक ।

**करहाटकः** ( **विहस्य** । ) कथ मृद्गुडक इव पिडीभूय गृहीताच्छादन-स्वपिति ?

**कलकिङ्किणी** : अतिमात्रम्परिश्रान्त. प्रतिभाति ।

**करहाटक** किमनेनाद्य तादृश समाचरित, येनास्य तावान्परिश्रम ?

**कलकिङ्किणी** एतदपि प्रष्टव्यम्भवति किम् ? बालानाम्प्रभातकाला-दारभ्य दिवसावसान यावत्सर्वमपि श्रमायैव भवति ।

**करहाटकः** . निद्रासुखम्प्रकाममनुभवतु नामायम् । आगच्छ तावत् । अद्याह त्वा सस्कृत शिक्षयिष्यामि । मदीयम्पुस्तक कुत्रास्तीति जानासि किम् ?

**कलकिङ्किणी** · सस्कृत शिक्षयिष्यसि ? किमेतावत्सस्कृतं त्वया स्वय-मपि शिक्षित वर्त्तते, येन मा शिक्षयिष्यसि ?

**करहाटकः** न वेत्सि यत्पाठशालाया स्वकीये वर्गे सस्कृतभाषाविषये योग्यताया सर्वप्रथमोऽहमेवेति ।

**कलकिङ्किणी** ( **सस्मितम्** । ) पाठशालायाम्प्रथमत्वमन्यत्, मादृशी

च सस्कृतमध्यापनमन्यत् । कि त्व मा त्वत्तो न्यूनामवगच्छसि सस्कृतभाषावैशारद्ये ?

**करहाटक** . एव नाम वैशारद्य ते तर्हि सुमहानेष प्रसादविषयः । केनाध्यापित ते स स्कृतम् ?

**कलकिङ्किणी** मात्रा । तयैवाह सस्कृतमध्यापिता ।

**करहाटक** ( **सहर्षम्** । ) अये, मात्रा सस्कृतमध्यापितम् ? अपि नाम सा सस्कृत जानाति ?

**कलकिङ्किणी** . जानातीति किम्, सैव पितरमपि सस्कृत शिक्षितवत्यस्ति । मात्रा यदपि संस्कृत स्वपितुर्गृहे शिक्षितमासीत्तत्कृत्स्नमपि पितरमध्यापितवती ।

**करहाटक.** . एव किम् ? मया तावदालोचित यत्पितैव न सस्कृतस्य प्रथमो विद्वानिति । अन्यत्किकिमध्यापितासि त्व मात्रा ?

**कलकिङ्किणी** लोकभाषा, महाराष्ट्रभाषा विश्वभाषा च ।

**करहाटक.** . विश्वभाषामप्यध्यापिताऽसि ? सा तु मयाऽपि ज्ञायते । अह तस्या वक्तुमपि प्रभवामि ।

**कलकिङ्किणी** · अथ कीदृशन्ते लोकभाषाज्ञानम् ?

**करहाटक** : लोकभाषाया ज्ञानन्तु मर्यादितमेव ।

**कलकिङ्किणी** : (**प्रहसन्ती** ।) मर्यादितन्ते लोकभाषाज्ञानम् ? को लाभो विश्वभाषाविज्ञानेन यदा लोकभाषैव सम्यङ् नैव ज्ञायते ।

**करहाटक** (**विचिन्त्य** ।) कलकिङ्किणि, तातस्तु लोकभाषाया काव्यमपि करोति । तस्य श्रूयते प्रभूत लोकभाषावैशारद्यम् ।

**कलकिङ्किणी** : मयाऽपि तथैव श्रुतमस्ति । पर तस्यैव मुखात्तस्य काव्यश्रवणस्यावसरो नेतोऽपि प्राप्त ।

**करहाटक** कलकिङ्किणि, तर्हि एव क्रियताम् । अद्य साय यदा तात· कार्यनिलयाद् गृहमागमिष्यति तदाऽऽवाभ्या स प्रार्थनीय: काव्य-श्रावणाय ।

**कलकिङ्किणी** नैवासौ ताम्प्रार्थना स्वीकरिष्यति ।

**करहाटक** कुत ?

**कलकिङ्किणी** बाल्यावस्थाया बालै श्रवणीय काव्यमन्यादृश भवति तारुण्ये च तरुणै श्रवणीय काव्यमन्यादृश भवतीति। तात कथयति यत्तस्य पार्श्वे बालै श्रवणीय काव्य नास्तीति। तस्य काव्य केवल तरुणजनश्रवणोचितमेवेति ।

**करहाटक** अहमपि सत्वरमेव तरुणो भविष्यामि । तरुणे सजाते नाम मयि पितु काव्य ममापि श्रवणयोग्य भविष्यति । नैतत्किम् ?

**कलकिङ्किणी** अवश्यमवश्यम् । पर त्वत्तोऽपि पूर्वतर तारुण्यन्तु ममैव प्रतिपत्स्यत इति पितरौ वदत ।

**करहाटक:** : सत्यन्तत् । मम नाम यदा तारुण्ये पादप्रवेशस्तदा त्व तावद् वृद्धा सम्पत्स्यसे । अहह, वृद्धा सम्पत्स्यसे वृद्धा—गलितनखदशना वृद्धा !

**(इति हसति ।)**

**कलकिङ्किणी** पिधेहि वदनम् । वृद्धस्त्वम्भविष्यसि त्वम् । अह कस्माद् वृद्धा भवामि ?

**(इति लीलया वदन विकरोति ।)**

**करहाटक.** विकुरु वदनम् । मम किन्तेन ? तवैव वदन विकृति यास्यति । विकृते वदने तरुणावस्थाया नहि कश्चनाऽपि त्वा विकृतवदना मत्वा परिणेतुमुद्युक्तो भविष्यति ।

**कलकिङ्किणी** (**लीलया जिह्वादंशनं नाटयति।**)

**करहाटक** : तवैव जिह्वा विकारमेष्यति । मम किन्तेन ?

**कलकिङ्किणी** (**उत्तरौष्ठसमाकर्षणलीलां नाटयति।**)

**करहाटक** मम किन्तेन ? तवैवोत्तरौष्ठो विकृतो भविष्यति । तेन मुखस्य विकारस्तावदितोऽपि वृद्धि गमिष्यति ।

(**ततः प्रविशति तयोर्जननी कुन्दुरुकी।**)

**कुन्दुरुकी** : कलकिङ्किणिके, इतस्तावत् ।

**कलकिङ्किणी** (**प्रद्रुत्य मातर सलगति।**) अम्ब किममि वक्तुकामा ?

**कुन्दुरुकी** मयाऽऽकर्णित यन्नृत्यशास्त्रे पाटवन्ते बहुतरम्प्रवर्धत इति। मौभाग्यवती काकोदुम्बरिका त्वा नृत्य सम्यक् शिक्षयति । नैवैतत्?

**कलकिङ्किणी** बाढमम्ब, मौभाग्यवती काकोदुम्बरिका मयि नितरा स्निह्यति । अतीव प्रेम्णा नृत्यशास्त्रस्य सर्वमपि तत्त्व मा बोधयति ।

**करहाटक** · (**सप्रहासम्।**) अम्ब, किमस्ति नृत्यशास्त्रे ? धमत्कारेण छमत्कारेण चाध ऊर्ध्व पादपातन विहित, करशाखाचालन चेतस्तत. कृतं—सम्पन्ना नाम नृत्यविद्या ।

**कुन्दुरुकी** . (**विहस्य।**) त्वदर्थ तावन्नृत्यविद्यातत्त्व तदेव । (**कलकिङ्किणी-मुद्दिश्य।**) शृणु कलकिङ्किणि, त्वदर्थमद्यैव सरस्वतीवीणाऽस्माभि. क्रीता । वीणावादनस्यापि त्वया सम्यगभ्यासो विधातव्योऽस्त्यत. परम् । तदेहि त्वा प्रत्यग्रक्रीता ता सरस्वतीवीणा दर्शयामि ।

**करहाटक**: अम्ब, द्रष्टु किमहमप्यागच्छेयम् ?

**कुन्दुरुकी** अवश्यं वत्स, त्वमपि पश्य कीदृशी सा सरस्वतीवीणेति ।

कलकिङ्किणी : ( सानन्द करहाटकमुद्दिश्य ।) आ हा, मदर्थं सरस्वती-वीणा गृहीता । त्वदर्थं किं गृहीतम्—अङ्गुष्ठम् !

(इति सव्यहस्ताङ्गुष्ठप्रदर्शनलीलां नाटयति । करहाटकश्च तत्प्रत्युत्तरे जिह्वादशनलीलां नाटयति ।)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति दशमः संवादः ।

एकादशः संवादः ।

## कपित्थककरमर्दिकीयम् ।

**करमर्दिका** कण्ठशक्ति', परिष्कृत सुव्याकृत चोच्चारणम्, स्वर-परिचय, लयतालादिवस्तुपरिज्ञान चेति। तत्र कण्ठशक्तिस्ते शोभना, मनोज्ञमुच्चारणम्। तस्मात्त्वरितमेव ते संगीतविद्या फलिता भविष्यति।

**कपित्थकः** अम्ब, त्वया शिक्षित किं सगीतकम् ?

**करमर्दिका :** न शिक्षित वत्स! शैशवे सर्वथा साधनविहीना आस्म वयम्। सजातेषु साधनेषु दृष्टि सङ्गीतनिबन्धनी नोदिताऽऽसीत्। अथ यदा साधनानि सन्ति, दृष्टिरप्युदिता वर्त्तते, तदा नाम वयो नास्ति। तस्मान्मम सगीतशिक्षण नैव प्रत्यपद्यत।

**कपित्थक.** . अम्ब वयो नास्तीति किम्भण्यते ?

**करमर्दिका** वत्स, सुकुमार एव वयसि शिक्षित सगीत श्रियम्पुष्णाति। सुकुमार खलु ते वयः। मामकन्तु स्थविर वय। किमेतस्मिन्वयसि सगीत शिक्षित्वा करिष्यामि ? स्वीकृतेऽपि सुमहत्यायासे कण्ठस्य नमनीयत्वाभावाद् विद्येय न तथाधिगता भविष्यति मम, यथा विनाऽपि महता परिश्रमेण त्वमिमामधिगन्तुं शक्नोषि। तस्मादेव त्वमेवमुच्यसे।

**कपित्थक** परमम्ब, त्वदीयमपि कण्ठलावण्यमनन्यसाधारणम्[1]। तर्हि त्वमेवं कस्माद् ब्रूषे ?

**करमर्दिका** . (**विहस्य**।) मदीये कण्ठे लावण्यमिति कथं जानासि ?

**कपित्थकः** . अनेककृत्वस्त्वमेकान्तं विलोक्यात्मन्येवात्मना तुष्टा गायसि। तदा तानि गीतानि कियन्ति कर्णमधुराणि हृद्यानि

---

१. अत्र 'कण्ठलावण्यमि'ति पाठ प्रामादिक इति केषाचिन्मतम्। तेषा मते 'कण्ठमाधुर्यमि'ति पाठ समीचीनः।

च प्रतीयन्त इति नैव शक्यते वक्तुम् ।

**करमर्दिका :** अगृहीतसगीतशास्त्राणा गीतचेष्टा मा । तत्र किमस्ति श्रुतिमनोहरत्वम् ?

**कपित्थक** नैवं वक्तु युज्यते । 'लावण्ये सति कण्ठस्य कि स्याच्छास्त्रनिषेवणै ? लावण्येऽसति कण्ठस्य कि स्याच्छास्त्रनिषेवणै ?' इत्येव मदीया बुद्धिर्मा वक्तु व्यवसाययति ।

**करमर्दिका** सत्य वदसि । अन्तरेण कण्ठलावण्य सगीत नास्ति । अतीव सुललिताल्लावण्यपरिपूर्णाच्च कण्ठमाध्यमादारोहावरोहरूपा या स्वरधारा बहिर्नि सरति सैव श्रोतृणा हृदयानन्द जनयति । नान्या । तथापि शास्त्रेणोपस्कृता शब्दसुन्दरगिर सुवर्णे सुगन्धस्याधान कुर्वन्तीति नात्र सन्देह ।

**कपित्थक** अम्ब, केषाचित्कण्ठे माधुर्य निवसति केषाचित्कण्ठे च तस्य नितरामभावो लक्ष्यते । किमेतस्य कारणम् ?

**करमर्दिका** कण्ठलावण्य केषाचित्साहजिक केषाचिच्चार्जितमिति द्विविध तन्निगद्यते । तथापि येषा जीवितमसयताचारेण नास्ति निर्भिन्न, तेषामेव तत्सुरक्षित' तिष्ठति । ननु वक्तव्य सयमस्य परिणाम कण्ठलावण्यमिति । तस्मात्सङ्गीतशास्त्राभ्यासिभि सयमो नैव कदापि हातव्य । गृहीतसङ्गीतशास्त्राणामपि दुष्टाचार संगीतस्य फलवत्त्व हिनस्ति । दुष्टाचाराणा कण्ठस्य सौकुमार्यं शक्तिश्च द्रागपयाति । एतस्मादेव केषाञ्चिन्मतमिद यद् वय. परिणतम्भवेदपरिणत वा येऽपि कण्ठलावण्यविरहितास्ते सर्वे त्यक्तसयमा, दुराचारा इति स्पष्ट बोद्धव्यमिति । इद भूतार्थत्वेन स्वीक्रियेत चेद् ये साध्वाचारास्तेषा कण्ठे माधुर्यं

निवसनि ये चामाध्वाचारास्तेषा कण्ठे माधुर्यस्य नितरामभाव इति नियम. कर्त्तु शक्यते ।

**कपित्थक** अम्ब, सङ्गीते किम्प्रधानम् ?

**करमर्दिका :** इदानीमेवोक्तनोमि कण्ठलावण्यम्प्रधानमिति । तत्पुनः कस्मादयम्प्रश्नः ?

**कपित्थकः** प्रश्नस्येद कारणम् । बहव सगीताचार्या. सगीतस्यानुष्ठान कुर्वन्ति । पर तेषा तदनुष्ठान नैव मनोहर जायते । किन्तु कदाचित्कदाचित्काचन बाला सुकुमारेण कण्ठस्वरेण तदेव सगीतमनुतिष्ठनि । तच्च नितान्त श्रवणमनोहरम्प्रतिभाति । क्वचिच्च शास्त्रनियमानुल्लङ्घ्यापि कृत सगीतानुष्ठान चेतोहर जायते । अथाऽहृ पृच्छामि सगीतशास्त्रनियमाना सर्वात्मना परिपालनम्प्रधानमुत क्वचिदुल्लङ्घितेष्वपि तेषु वीतचिन्तीभूय श्रोतॄणा हृदयेषु रसोत्पादनम्प्रधानम् ?

**करमर्दिका** . शृणु वत्स, शास्त्रज्ञैः स्वसामर्थ्यानुसार स्वरप्रवृत्तेरनुशीलन विधाय सगीतस्य केचन नियमा. स्थिरीकृता । ते कालत्रयेऽप्यपरिवर्त्तनीया इति नैव केनापि प्रतिज्ञातु शक्यते । तस्मादधिकतररसोत्पादकत्व परिज्ञाय यदि कैश्चित्तेषु नियमेषु किचित्परिवर्त्तनम्परिवर्धन वा विहित तर्हि तत्पूर्वाचार्यस्मृताना नियमानामुल्लङ्घन सजातमिति नैव मन्तव्यम् । पुनश्च, श्रोतृहृदयानन्दन येन जायते तदेव सगीतस्य सगीतत्वम् । शास्त्रनियमपरिपालनेनापि चेल्लोकस्य हृदयानन्दन नैव जायेत तर्हि किन्तेन सगीतेन ? अतिमात्रमायासितस्य केषाच्त्सिगीताचार्याणा कण्ठस्यापि स्निग्धत्वाभाव क्वचित् श्रुतिगोचरो भवति ।

अस्निग्धकण्ठोत्थिता स्वरा कथ मनोहराः संजायेरन् ? तस्माद्रसोत्पादकत्वानुकूलाया स्निग्धकण्ठताया प्राधान्यम् ।

**कपित्थक.** : अम्ब सगीतशिक्षणस्य किम्फलम् ?

**करमर्दिका** : इतरेषां श्रोतॄणा हृदयगतस्य विषादस्यापनोदनम्फलम् । ततोऽप्यधिकमात्मानुरञ्जनम्फलम् । संगीतानुष्ठानेन सर्वतः प्रथममनुष्ठातुरात्मन एवानुरञ्जनं जायते । तदनु च परेषाम् । एतद्धि परेषां चित्तानुरञ्जनमानुषगिकम् ।

**कपित्थकः** कदाचिदेवमपि सम्भवति कि यदनुष्ठातुश्चित्तानुरञ्जनन्तु जायेत पर परेषां श्रोतॄणा तन्न जायेतेति ?

**करमर्दिका** : सामान्यतया नैव सम्भाव्यमेतत् । तथापि जगति कि नाम तद् यन्नैव सम्भाव्यमिति प्रतिज्ञातु शक्येत ? 'भिन्नरुचिर्हि लोक' इत्येष नियमो बलीयान् । मनोहर सुश्राव्यमपि सगीतवस्तु केषाञ्चिद्रुचि नैवावहति । तत्र संगीतानुष्ठानस्य को दोष ? तथापि रसोत्पत्तिरुभयनिष्ठा भवति । वस्त्वपि रसोत्पादन-गुणोपेतम्भवेच्छ्रोतुश्चित्तमपि तदास्वादग्रहणगुणोपेतम्भवेत् । तदैव सगीतम्फलति रसोत्पत्तिश्च जायते । एतयोरेकतरस्यापि विगुणत्वे रसोत्पत्तिरशक्यसम्भवा ।

अथैतदेव पश्य । केचन शुद्धशास्त्रीयसगीतश्रवणप्रिया भवन्ति । केचन सरलशास्त्रीयसंगीतश्रवणप्रिया भवन्ति । केचन च केवल सरलसंगीतश्रवणैकमात्ररुचयो भवन्ति । तस्माद्यस्य यत्प्रिय, तस्य तदेव मनोहरम्भविष्यति, नान्यत् । एवं नाम यदि प्रवृत्तेऽपि श्रोत्रमनोहरे सगीते, सञ्जातेऽपि तदनुष्ठातु-श्चित्तानुरञ्जने कस्यचिदपि श्रोतुश्चित्त नैवानुरज्येत तर्हि

तत्र किमाश्चर्यम् ?

**कपित्थकः** संगीतेनान्यत्कि-कि जायते ?

**करमर्दिका :** आनन्दो जायते । चित्तस्यैकतानत्व जायते । प्रतिकूलानुभूतेर्विस्मरण जायते । एवञ्चापि सौन्दर्यस्य वर्धनं जायत इति मदीय मतम्भवति ।

**कपित्थकः** सगीतेन सौन्दर्यवर्धन जायत इति तु प्रथमतः शृणोमि । केचन संगीताचार्याः संगीतसमये तादृश मुखमुद्राविकार जनयन्ति येन चित्त जुगुप्साभिभूत सजायते । तत्कथमेतत्त्वदुक्तेन संगच्छते ?

**करमर्दिका** नूनमेवमवलोक्यते । परमय मुखमुद्राविकार सङ्गीतशास्त्रे गुणत्वेन नैवाभ्युपगम्यते । यदपि विकारमय जुगुप्सितं च तत्सर्व वैगुण्यमेव । एतच्च तेषामेव सजायते, येषां वैयक्तिकमाचरण विप्रतिपन्नम्भवेत् । साधुस्वभावानां सुचरितानां च जनाना नाय विकारः संजायते । साधुस्वभाववता मुखमुद्रा नितरां मनोहरा, नयनरमणीया सुप्रसन्ना च भवति । तस्यां सगीतानुष्ठानेन आह्लादातिशयोद्भवो निर्मलः सात्त्विकश्च सौन्दर्यप्रकाशो विराजते । क्वापि सङ्गीतानुष्ठात्रीणा नारीणां सुकोमलदशनच्छदपट्टपरिचालनश्रमोष्मणा तत्रैव समुद्भिन्नः सुसूक्ष्मस्वेदाम्बुकणसमुच्चयः पद्मपत्रस्थितं तोयमिव मुक्ताफलश्रियं धत्ते येन तासां निसर्गमनोहर वदनरामणीयकमितोऽप्यधिकतरं श्रोतृजननेत्राकर्षणम्पुष्णाति ।

**कपित्थक :** अम्ब, 'सङ्गीतानुष्ठात्रीणां नारीणामि'ति कस्मादेष विषयपर्यवच्छेदः ? यासामापि निसर्गप्रसाधितं सुललितं स्वस्थं

सुमधुरम्मुखमण्डल, तासां सर्वासामेवैष सुकोमलः स्वेदजलकणो-द्भेद सर्वास्वप्यवस्थासु रामणीयक द्विगुणयति। एतस्य हि स्वेदस्य रमणीमुखमण्डनत्वे प्रमाणमिदम्भारवेर्वचः—

"कान्तानां कृतपुलक स्तनान्तराले
वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः।
सम्पेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषा
रम्याणां विकृतिरपि श्रिय तनोति ॥"

एवमेव—

"समानकान्तीनि तुषारभूषणै
सरोरुहैरस्फुटपत्रपक्तिभि ।
चितानि घर्माम्बुकणै. समन्ततो
मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥"

इत्यनेनाप्येतदेव ध्वनित भवति।

**करमर्दिका** युक्तमेव त्वदीयमुक्तमेतत्। नून सार्वत्रिकमेव स्वेदस्य रमणीमुखमण्डनत्वम्। तथापि सङ्गीतवेलाया कमप्यनितरनिर्विशेष विशेष पश्याम्येतस्य। एव हि नाम, सङ्गीतानुष्ठात्रीणा किमस्ति तद्यन्नैव शोभामावहति तस्या वेलायाम्? तास्ा सुकुमार गात्र, साधीयसी वस्त्रभूषा, सुरुचिरः केशसस्कार, मृगीणामिवाबोध-भावं व्यञ्जयती नेत्रे, अभिरामदर्शन आसनबन्ध, लीलया पार्श्वोपलालितस्य तानपूरकस्य तन्त्ररेखासु तत्कालसहजहार्दिक्यो-द्रेकललितशिथिलेन कलितकरागुलीपरामर्शप्रणयेनोत्पाद्यमानः सुमधुरो झाङ्कारनिर्झर., चित्तवृत्तेरैकाग्र्यम्, सुस्निग्धमदिरकठस्व-राणामुद्गिरणविभ्रमः, अधरद्वयस्य च सुरम्यं शफरस्फुरणम्,

तत्रत्ये च मुहुर्मुहुर्गानश्रमानुरोधाद्दशनदशनभूमितामभिप्राप्ते सौकुमार्यव्यञ्जकतया च कदाचित्सुवर्तुलं सुदृढं च समाकृष्यमाणे परिपुष्टोत्तरौष्ठपट्टगतसुरेखसम्मोहननिखाते[1] स्वर्णकारजटिता मुक्ताकणगणा इव झलझलायमाना इमे स्वेदबिन्दवः— हन्त, कीदृशीमपूर्वतामातनोत्येष समस्तो नादविद्युद्रसतरङ्गहेलायित सौन्दर्यसिन्धुराशि ! 'न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा, स्वयन्तदन्तःकरणेन गृह्यते' इति यदुच्यते तस्य याथार्थ्यन्तत्र प्रतिपदं स्फुटताम्प्रतिपद्यते ।"

**कपित्थकः** : ( विहस्य । ) एतेन तावत्त्वद्वचसा त्वदीयो न केवलं सङ्गीतनिबन्धनः स्वजातिनिबन्धनोऽपि पक्षपातातिशयो द्योत्यते । नैव किम् ?

**करमर्दिका** : ( विहस्यैव । ) पक्षपातातिशयस्य स्थाने अनुरागातिशय इति वचनं सुवचम्भवेत् । वर्त्तते नाम मदीयोऽनुरागस्तथाविधः । स्वीक्रियते ।

**कपित्थकः** अथ सङ्गीतं केवलं नारीणामेवाभ्यासविषयः कस्मान्न भवेत् ? सामान्यतया ताभिरेव कृतं सङ्गीतकमधिकमाह्लादजनकमनुभूयते ।

**करमर्दिका** पुरुषैरप्यनुष्ठितं सगीतमाह्लादं जनयति । संगीतस्योपस्थापनं समीचीनं यैरपि कृतं स्यात्, तेषामेव सगीतं मनोहरम्भवेत् । उपस्थापकः कश्चनापि भवतु । पुरुषो वा नारी वा । एतस्मा-

१. नासिकाया अधस्तादुत्तरौष्ठमध्यगतो यो गर्त्तकल्पो भागः, स एव शरीररचनाशास्त्रज्ञैः 'सम्मोहननिखात' इति निगद्यते ।

दिदम्पुरुषाणामप्यभ्यासविषयो भवितुमर्हन्ति । न तत्र कञ्चन विशेषम्पश्यामि ।

**कपित्थक** अम्ब, अथाहमपि संगीताभ्यासमवश्यं करिष्यामि । तर्हि कि श्व प्रभृत्येवैतस्यारम्भो विधातव्य ?

**करमर्दिका** : अवश्य विधातव्यः । त्वद्भगिनी पद्मकर्कटी यत्र सगीत-शिक्षायै गच्छति, तत्रैव त्वमपि गन्तुमर्हसि ।

**कपित्थक** सौभाग्यवत्या मृणालमूलिकाया. समीपे—नैतत् ?

**करमर्दिका** बाढम् । (**पुरतो विलोक्य ।**) हन्त, मध्याह्नोत्तरकालिकस्य कामरूपिकाकषायग्रहणस्य वेला विज्ञाय सर्वेऽपि गृहवासिन इत एवाभिवर्त्तन्ते । तदागच्छ तदर्थमावामपि गच्छाव: ।

( **इति निष्क्रान्तौ ।** )

इत्येकादशः सवाद ।

## द्वादशः संवादः ।

# कर्णिकारपरिव्याधकीयम् ।

( **ततः प्रविशति गृहीतपेटीवाद्यः[1] सगीतप्रयासरतः परिव्याधकः ।** )

अत्र गीतम् ।—

पाहि माम् ।
मनसिजजयने, घनकचचयने,
अयि, नवकुवलयदललोचने,
कलमधुराक्षरसवलिताधरपुटयुगमधुमोचने !
पाहि माम् ।। ध्रुवम् ।।

( **ततः प्रविशति तज्जनकः कर्णिकारः ।** )

**कर्णिकारः** परिव्याधक, कि विधीयते त्वया ?

**परिव्याधकः** सङ्गीतस्य प्रयासो विधीयते ।

**कर्णिकारः** अद्य तावदनध्यायस्य दिवसो वर्त्तते । अद्यापि किमेतेन प्रयासेन ? गच्छ । त्वदीयैः सहाध्यायिभिः सह क्रीडा कुरु ।

**परिव्याधकः** प्रातरेवाद्य तैः सह क्रीडार्थं गत । परं नहि कोऽप्युपालभ्यत ।

**कर्णिकारः** किं सञ्जातन्तेषाम् ?

**परिव्याधकः** सर्वे कुत्रापि भ्रमणार्थं गताः श्रूयन्ते ।

---

१. पेटीवाद्यम्=‘हार्मोनियम्’ इत्याङ्गलभाषायाम् ।

**कर्णिकार**· तर्हि त्वं कस्मान्न गतः ? किम्भ्रमणं नैव रोचते तुभ्यम् ?

**परिव्याधकः** . भ्रमणादपि पठनं, पठनादपि च सगीतप्रयासोऽधिकं रोचते मह्यम् ।

**कर्णिकार** : क्रीडनं नैव रोचते ?

**परिव्याधक** तन्नैव रोचते ।

**कर्णिकार.** : बाल्य एव कोऽयन्ते वार्द्धक्यावतार. ? क्रीडाकालेऽप्यक्रीडनं बालाना नितरामसाम्प्रतम् । केनोपदिष्टोऽस्यनध्यायदिवसेऽपि पठनाऽऽयासमेव स्वीकर्त्तुम् ?

**परिव्याधकः** (**सस्मितम्** ।) सङ्गीतप्रयास पठनमिति नैव वक्तु शक्यते । सोऽपि क्रीडाया एव स्वरूपान्तरम् ।

**कर्णिकारः** परमीदृशी क्रीडा बालाना कृते नैव समर्थनीया भवति । यया क्रीडया शरीरावयवसञ्चालनं स्याद्, यथा—धावनमुत्प्लवनं कूर्दनमित्यादि, सा नाम क्रीडा । सैव बालेभ्य समर्थ्यते । एकमेव स्थानमाश्रित्य विहितः प्रयासो नैव तावान् हितप्रद ।

**परिव्याधकः** अथ केन सह क्रीडा विधेया ? नैव कश्चनापि दरीदृश्यते ।

**कर्णिकारः** : अथ श्रीवाग्क क्व गतः ? पुष्पमिता क्व गता ?

**परिव्याधक** : मात्रा सह तावुभावपि विपणि गतौ स्त ।

**कर्णिकारः** · त्व कस्माद् गृह एवातिष्ठः ? कस्मान्न तैरेव साक त्वमप्यगच्छ ?

**परिव्याधक.** · भवताम्पार्श्वे विष्कम्भस्योद्घाटनी नासीदिति मात्राहमत्रैव भवदागमनप्रतिपालनार्थं निर्दिष्टो येन प्रत्यायातस्य भवतो

द्वारोद्घाटनक्लेशो मा भूदिति ।

**कर्णिकार.** : युज्यते । ( **खट्वायां समुपवेष्टितेन विष्टरेण स्वकीय शरीर-पृष्ठ सयोज्य ।**) अथ कि सङ्गीतस्य पाठा अपि गृह्यन्ते त्वया ?

**परिव्याधक** : बाढम् ।

**कर्णिकारः** : कदा प्रभृति ?

**परिव्याधक** : विगतात्सोमवासरात् ।

**कर्णिकारः** क्व गम्यते ?

**परिव्याधक** सौभाग्यवत्याः कोलशिम्बिकाया सङ्गीतनृत्यशास्त्रशालायामेव ।

**कर्णिकारः** : कोलशिम्बिकाया संगीतशालाया कति सन्ति शिक्षार्थिनः ?

**परिव्याधक** द्वापञ्चाशदिति तर्कयामि । तत्र च बालकानामपेक्षया बालिकानामेव संख्याऽधिका । तत्र हि प्रत्यहमुत्सवविशेष इवालोक्यते ।

**कर्णिकारः** : प्रतिदिन किवादनात्किवादन यावत्तस्या. शालायाः कार्यकालः ?

**परिव्याधक** : मध्याह्नपूर्वादेकादशवादनान्मध्याह्नोत्तरञ्चतुर्वादन यावच्छालाकाल. ।

**कर्णिकारः** : अस्माक कार्यनिलयकाल एव युष्माक शालायाः कार्यकाल । तस्माद्वय तमुत्सवविशेष नैव द्रष्टुम्पारयामि । एकदा युष्माकं सङ्गीतानुष्ठान द्रष्टव्य द्रष्टव्या चात्रभवती कोलशिम्बिकादेवी ।

**परिव्याधक.** तर्हि कार्यनिलयादेकस्य दिवसस्य मोक्ष कस्मान्न गृह्यते ?

**कर्णिकार** . गृह्यते नाम कदाचित् ।

**परिव्याधकः** · अपरेद्यु· कोलशिम्बिकादेव्यपि भवन्तं द्रष्टुकामाऽऽसीत् । प्रत्यह सा भवदीय कुशलम्पृच्छति ।

**कर्णिकार** : कुशलम्पृच्छति ? कथन्तस्या मम नाम्ना संस्तवः ?

**परिव्याधकः** · भवाँल्लोकभाषाकविरिति सर्वत्र भवता ख्यातिर्वर्त्तते ।

**कर्णिकारः** : (**सस्मितम्** ।) अह लोकभाषाकविरिति कि कोलशिम्बिकाऽपि वेत्ति ?

**परिव्याधकः** : न केवल वेत्ति—भवता काव्येन सह गाढम्परिचिताऽपि । भवत्प्रकाशित काव्यपुस्तकत्रय सदैव तस्या करे तिष्ठति ।

**कर्णिकारः** : कुतो लब्धानि तया तानि पुस्तकानि ?

**परिव्याधकः** : मात्रा स्वयम्प्रेषितानि तस्या. पार्श्वे । सा च तानि विलोक्य बहुतरम्प्रहृष्टा । लोकभाषाकाव्य तस्मै बहु रोचत इति सा कथयति ।

**कर्णिकारः** : (**प्रसादं नाटयन्** ।) शोभनम् । कि विधातव्य—कार्यनिलये साम्प्रत तादृशं कार्यवैपुल्य येन मोक्षग्रहण दुःशकं संजातम् । अन्यथैकदैकस्य दिवसस्य मोक्ष . गृहीत्वा भवतां सङ्गीतशालाया दर्शनमहमवश्यमकरिष्यम् ।

**परिव्याधकः** भवताम्पुस्तकेषु प्रकाशितम्भवत. प्रतिच्छन्दक[1] विलोक्य सा भवतामाकृतिसौन्दर्यस्यापि प्रशसाम्भूयसी करोति ।

**कर्णिकारः** : ममाकृतिसौन्दर्यस्य प्रशंसां करोति ? कीदृश ममाकृतिसौन्दर्यम् ?

---

१. प्रतिच्छन्दक.='फोटोग्राफ' इत्याग्लभाषायाम् ।

**परिव्याधक** अनेककृत्वो मया दृष्टं, सा भवदीयम्पुस्तकमुद्घाट्य चिराय तदेकदृष्ट्या भवत्प्रतिच्छन्दकमेव पश्यन्ती तिष्ठति ।

**कर्णिकार** कैपाञ्चिदित्थ सम्भवति ।

**परिव्याधक** एतदेव कारण यत्सा मयि पुष्पसिताया न भृश स्निह्यति। अतिमात्र प्रेम्णा च सर्वमपि सङ्गीतशास्त्रमावाम्पाठयति ।

**कर्णिकार.** भाग्यवत्तरौ युवाम् । एतेन युवयो सङ्गीतशास्त्र द्रागेव फलीभूतम्भविष्यति । प्रेमपरिपूर्णहृदयैरध्यापकैरध्यापिता विद्यैव छात्राणा साफल्याय कल्पते । मद्वचनात्कोलशिम्बिकायै निवेदय यन्मह्यमपि सङ्गीतविद्या भृश रोचते । अतिमात्र श्रोतुकामोऽस्मि भवदीय शास्त्रीय सगीतमिति ।

**परिव्याधक** . श्व शाला गत्वा सर्वप्रथममिदमेव निवेदयिष्यामि ।

**कर्णिकारः** . यदि शक्यम्भवेत्तर्ह्यागामिनि रविवासरे गृहमस्मदीयमागमनेन कृतार्थयितव्यमित्यपि निवेदय ।

**परिव्याधक** सैवागन्तुकामा वर्त्तते । भवते तस्या आगमन रोचते न वेत्याशक्य सा सङ्कोच करोति ।

**कर्णिकार** क सङ्कोच ? नि सङ्कोचमागम्यतामिति वक्तव्यम् ।

**परिव्याधकः** : भवति तस्यास्तावान्स्नेहभावस्तथापि न जाने, कस्मात्सा तादृशमागमनङ्कोच करोति ।

**कर्णिकार.** (**स्वगतम्** ।) प्रेम्णि सर्वथा तादृशमेव भवति । (**प्रकाशम्** ।) वरं तर्हि कदाचिदहमेव तत्रागमिष्यामि ।

**परिव्याधकः** अथेदानी भवान्गृहमागतः । कंचित्कालमह बहिर्गच्छेयम् ?

**कर्णिकार** . गच्छ वत्स, यथेप्सित स्थान गच्छ ।

परिव्याधकः नमस्ते ।

(निष्क्रान्तः ।)

कर्णिकार (स्वगतम् ।) नूनं सङ्गीतं काव्यमभिलषति काव्यं च सङ्गीतम् । सर्वथा साहजिक एवानयोः परस्परं स्नेहातिशयः । एष स्नेहातिशय एव स्नेहभाजनेषु विगुणेष्वपि गुणारोपणं करोति । मदीयं प्रतिच्छन्दकं विलोक्य कोलशिम्बिकादेवी मम रूपं सविशेषरमणीयमिति यन्मनसा करोति, तस्य कारणमेतदेव । अन्यथाऽतिमात्रं सामान्ये मदीये प्रतिच्छन्दके किमस्ति तादृशं येन लोकानां चित्तमाकृष्टम्भवेत् ? सर्वथाऽत्र व्यतिकरेऽन्तःकरणगतो निर्व्याजः स्नेहभाव एव प्रभवति । गुणावगुणयोः घनीभूतं दृढमावरणकवचं विदार्य विशुद्धस्यात्मतत्त्वस्य साक्षात्कारं कुर्वाणाय स्नेहपरिपूरिताय तस्मै मानवीयान्तःकरणाय नमः । (विचिन्त्य ।) किमिदानीं करवै ? अस्तु । अपरस्मिन् कक्षे या प्रत्यग्रक्रीता सरस्वतीवीणा स्थापिता वर्त्तते, तदुपवीणनप्रयासेनैवात्मनश्चित्तं तावदिदानीं विनोदयामि ।

(इति गन्तुमुपक्रमते । अत्रान्तरे प्रविशति तदीया दुहिता पुष्पसिता ।)

पुष्पसिता बाबा,[1] परिव्याधकः क्व ?

कर्णिकार सम्प्रत्येव बहिर्गतः ।

पुष्पसिता बहिष्टादेव तावदागच्छामि । नाहं तं क्वापि मार्गाभ्यन्तरे व्यलोकयम् ।

कर्णिकार : गतो भवेदपरत्रैव कुत्रापि । किमस्ति प्रयोजनं तेन ? किञ्चिद् भणिष्यसि न वा ?

---

१ 'तात'इत्यर्थकं देशजं सम्बोधनपदम् ।

**पुष्पसिता** भणिष्यामि बाबा ! इदानीमेव विपणि गतायामम्बाया कि नाम—तत्रभवती कोलशिम्बिकादेवी नानाविधवस्तुपरिक्रय-परायणा दृष्टिपथमुपयाता । बाबा, अद्य हि तस्याः संगीत-शालायां कि नाम—महाकालिकापत्तनात्, षण्मुखपत्तनात् । पुण्येश्वरपुरात्, गोपालपुरात्, लक्ष्मणपुरात्, प्रयागनगरात्, भाग्यवतीनगरात्, पाटलिपुत्राच्च बहवो धुरन्धराः संगीताचार्याः समागता सन्तीति सा मातरमसूचयत् । तत्र महानिव कश्चि-त्सङ्गीतकमेलको भावीति भण्यते । तदेतत्सुप्रिय वृत्त भवन्त परिव्याधकं च विज्ञापयितुमेवात्र ससम्भ्रमा समायाताऽस्मि ।

**कर्णिकारः** : किमस्माभिरपि गृहजनैस्तत्रागन्तु शक्यते ?

**पुष्पसिता** बाढ बाबा ! (**नेपथ्याभिमुखं विलोक्य ।**) बाबा, तत्रा-वलोक्यताम् । तत्रभवती कोलशिम्बिकादेवी तावदत्रैव सम्प्राप्ताऽम्बया सह । तदागच्छतु भवान् । आवा तामेव प्रत्युद्गच्छाव ।

**कर्णिकारः** . (**स्वगतम् ।**) तर्हि वक्तव्य फलित नाम मदीयेन चिर-मनीषितेन मनोऽभिलाषेणेति । (**प्रकाशम् ।**) बहु साधूक्तम् । चल तावत् ।

(**इति तावुभावपि निष्क्रान्तौ ।**)

इति द्वादश सवादः ।

## त्रयोदशः संवादः ।

# मकरन्दकमन्दारमालीयम् ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो मकरन्दकः ।)

**मकरन्दक** (स्वगतम् ।) अद्य स्वप्ने मन्दारमाला दृष्टा । न वेद्मि कस्मान्मदीयमिदं मनस्ताम्प्रति बहुभ्यो दिवसेभ्य प्रह्वीभाव-मनुभवतीव । सा सगीत वेत्ति । तस्याः कण्ठलावण्य सर्वथाऽवर्णनीयम् । न केवल कण्ठलावण्य रूपलावण्यमपि तस्यास्तथाविधमेव । ता द्रष्टु कोऽप्यवसरो लप्स्यते किमेतस्मिन्नायुषि ? हन्त, यद्वस्तु स्वप्ने दृष्ट तत्कदाचिद्वास्तविके व्यवहारजगत्पीठकेऽवतार-मपि[1] धारयिष्यति वा ? हन्त !

(अत्रान्तरे गृहद्वारस्थे पिनद्धे कपाटे नखाघातकृतो घट्टनध्वनिः श्रूयते ।)

**मकरन्दक** . (द्वारदेशमुपसृत्य ।) क कोऽत्र ?

(नेपथ्ये नारीकण्ठः ।)

अपि नामेदमेव गृह कुसुमकर्णिकाया ?

**मकरन्दक** . बाढम्-बाढम् । का पुनरत्रभवती ?

(नेपथ्ये ।)

अह कुसुमकर्णिकायाः सङ्गीतनृत्यशिक्षिका मन्दारमाला नाम ।

---

१ स्वप्नावस्थाया यद्रूप जगदवलोक्यते, तत्स्वप्नजगत् । जागर्त्तेरनन्तर परिदृश्यमान यद्रूप जगत्, तदेव 'व्यवहारजगदि'ति विमर्श ।

मकरन्दक (हर्षोल्लासैभूयिष्ठम् ।) हन्त, अत्रभवती मन्दारमाला-देवी सम्प्राप्ता ? एष द्वारमपावृतकपाट करोमि । (तथा कृत्वा ।) स्वागत महाभागाया । इदानीमेव भवत्या विषये चिन्तयामि स्म ।

(प्रविश्य ।)

मन्दारमाला . हन्त ! एवं किम् ? मन्ये भाग्यशालिन्यह यन्मम परोक्षेऽपि भवादृशाः कविसत्तमा मद्विषये किमपि चिन्तयन्ति ।

मकरन्दक. : आस्यतामस्मिस्तूलासने ।

मन्दारमाला : (करकर्पटेनोत्तरौष्ठपट्टोद्भिन्नान्काँश्चित् सूक्ष्मस्वेदोदबिन्दूनपमार्जयन्ती[1] । ) आस्यते ।

(कंचित्कालमुभावपि परस्परं विलोकयन्तौ मौन नाटयतः ।)

मन्दारमाला : अथान्ये गृहवासिन क्व ?

मकरन्दक. . सर्वे बहिर्गताः ।

मन्दारमाला : किं कमपि विलोकयितुं कस्यापि गृह गताः ।

मकरन्दकः : नहि-नहि । कान्तलकस्तावदिदानीमेव क्रीडनार्थं क्वापि निर्गत. । सर्वतिका वस्तुक्रयार्थं विपणि गता । कुसुमकर्णिका-पुण्डरीकौ च तयैव साक गतौ ।

मन्दारमाला : भवतां कृते विपणिरपि बहुदूरे वर्त्तते ।

मकरन्दक· आ एवमिव । किमपि सौकर्य किमप्यसौकर्यम् । एतत्तु प्रवर्त्तत एव ।

(पुनः कंचित्कालमुभावपि तूष्णीं तिष्ठतः ।)

मन्दारमाला : साम्प्रत नूतन किं लिख्यते ?

---

१. करकर्पट.=करचीवर । 'हातरूमाल' इति मराठीभाषायाम् । 'हैंडकरचिफ' इत्याङ्ग्लभाषा ।

**मकरन्दकः** . नूतनं नैव किमपि ।

**मन्दारमाला** . भवादृशः कविः किमपि नूतनं नैव लिखतीति नैव विश्वासास्पदम् ।

**मकरन्दकः** अस्मिन्नायुषि काव्यात्मकं यदपि लेखनीयमासीन्मम, तत्सर्वं पर्यवसितमिव प्रतिभाति । अथ सम्प्रति तादत्केचन संवादाः संस्कृतभाषाया लिख्यन्ते । अपि भवती जानाति संस्कृतम् ?

**मन्दारमाला** (विहस्य ।) संस्कृतभाषायाश्चरमा परीक्षा मयाप्युत्तीर्णा वर्त्तते ।

**मकरन्दकः** . हन्त, चरमा परीक्षोत्तीर्णा भवत्या ? महानयम्प्रसादविषयः । अस्तु । कान्तलकस्य मुखाच्छ्रुतं यद्भवत्या मम काव्यपुस्तकानि पठितानि सन्तीति । तानि किंविधानि प्रतिभातानि भवत्यै ?

**मन्दारमाला** अतीव रुचिराणि । अहन्तु सर्वदैव तान्यात्मसकाशे स्थापयामि । यदा कदाचिन्मनोगतो व्यथाभारो दुर्वहः सजायते, तदा भवद्भिरचितानि गीतानि पठितुमारभे । नूनं तानि गीतानि विरच्य प्रकाश्य च सुमहानुपकारोऽस्मासु भवता विहितः ।

**मकरन्दकः** : ( सस्मितम् ।) सङ्गीतशास्त्रस्य परम्पारं गताऽपि भवत्येवमाह ?

**मन्दारमाला** : काव्येन विना किं सङ्गीतस्य ? काव्यस्य दिव्यतमेन स्पर्शेन विरहिता सुकोमलाऽपि स्वरधारा क्षुल्लका[1] शुष्का च प्रतिभाति । सङ्गीतस्य वाद्यतन्त्राणां मध्ये निलीय स्थितं

१. क्षुल्लका=क्षुद्रा । क्षुद्रशब्दस्यैव रलयोरभेदत्वेन साधितं कन्प्रत्ययान्तं च रूपमेतत् ।

यदप्यपूर्वं दुर्विज्ञेयं झाङ्कारमयं किञ्चित्तत्काव्यमेव। सङ्गीतस्य चपल स्वरप्रवाहः काव्यस्य वाहनमात्रमेव। यद् हृदयं स्पृशति, हृदयं हिल्लोलयति, हृदयमान्दोलयति, विलोडयति, समुन्मथ्नाति, हृदयं समूलं कम्पयते तत्काव्यमेव। तेनैव प्राणा रुदन्ति, हसन्ति, हृष्यन्त्यानन्दन्ति च।'

**मकरन्दकः** : वयं काव्यविदः सङ्गीतं स्पृहयामः सङ्गीतविदश्च काव्यं स्पृहयन्तीति नास्ति किमेष व्यतिकरो विस्मयकारकः? अहन्तावत्काव्यापेक्षयाऽपि सङ्गीतमेवाधिकतरं श्रद्दधे।

**मन्दारमाला** : (सस्मितम्।) यस्य स्वस्मिन्नेव हृदये काव्यस्य भाण्डागारः, स कथं काव्यं श्रद्धत्ताम्? ये जना जात्यैव कृपणास्त[1] एव द्रविणं श्रद्दधते। येषां गृहे प्रचुरं स्वापतेयं, तेषां कृते द्रविणं नाम कियती मात्रा?

**मकरन्दकः** : हन्त, यदपि काव्यस्य विषये भवती प्राह, यत्सत्यं तदेव सङ्गीतस्य विषये मयाऽप्यक्षरशः प्रवक्तुं शक्यते। अस्तु। अद्य भवतीमत्रागतां विलोक्यातीव प्रहृष्यति मे मनः। अनेककृत्वो भवतीं द्रष्टुं भवत्सङ्गीतशालामागन्तव्यमित्यभिलाषः समजनि। परं समयाभावात्तन्नैव समभवत्।

**मन्दारमाला** : अवश्यमागन्तव्यम्। सा तु भवदीयैव शालेत्यालोच्यताम्। यस्मिन्नहनि भवदीयम्पुस्तकत्रयं भवद्भार्यया मत्सकाशे प्रेषितं तद्दिनादारभ्य तीव्रा मे भवद्दर्शनलालसा मामस्वस्थां करोति; परं केनाप्यनिर्वचनीयेन सङ्कोचभारेण विनिवारिता नाहमागन्तुमपारयम्। अद्य मनसः संयमनमशक्यं संजातमिति

१. 'निर्धनाः' इत्यर्थः।

सङ्कोच यथा कथञ्चिदपहाय समागताऽस्मि । (**उत्तरौष्ठपट्टोपचितान्मुक्ताकल्पान्स्थूलोज्ज्वलान्स्वेदबिन्दून्पुटीकृतेन[1] करकर्पटेन मध्ये-मध्ये ओखन्ती ।**) मन्ये ममेदमागमनसाहस भवते नानुचितप्ररोहमप्रिय वा प्रत्यभादिति ।

**मकरन्दक** : हन्त, कीदृशमनौचित्यम् ? भवदीयमेवैतद् गृहम् । निश ङ्क समागन्तव्यम् । ननु वक्तव्य साक्षात्सङ्गीतविद्येव भवत्या व्यपदेशेन मद्गेहे पदार्पण करोतीति । भवती स्वगृहावस्थिता विलोक्य चेत कीदृशी कृतार्थतामनुभवतीति नैव शक्यते वर्णयितुम् ।

**मन्दारमाला** भवदीयमेतदुक्त मा हृष्टगात्रां करोति । हन्त ! कृतार्थास्मि ।

**मकरन्दक** अथोच्यतामभ्यागतभावेनास्मद्गृहमागताया भवत्या: केन वस्तुनाऽऽतिथ्य समाचर्येत ? मम भार्या बहिर्गता वर्त्तते । ( **क्षण विमृश्य ।**) न भयम् । मुहूर्त्त मात्र स्थीयताम् । अहमिदानीमेव भवदर्थ कामरूपिकाकषाय निष्पाद्य समानयामि ।

**मन्दारमाला** नहि-नहि । नैवायमायास करणीयो मदर्थम् । कामरूपिकाकषाय तावद् गृहीत्वैव स्वगृहात्प्रचलिताऽस्मि । तस्मात्पुनस्तद्ग्रहणे नास्ति काचि रुचि: । तत्कष्ट नैव कर्त्तव्यम् ।

**मकरन्दक** : तत्र कष्टस्य का वार्त्ता ? कामरूपिकाकषाय इति लघ्वी मात्रा । सपद्येव निर्मीयते । अस्माक तैलज्वालायन्त्रमपि सम्यक्कार्यं करोति साम्प्रतम् । तस्मान्नैव चिन्ता कार्या । भवादृश्योऽभ्यागतभावेन गृहमागच्छेयुरस्माभिश्च साधारण कामरूपिकाकषायोऽपि तासां सत्कारार्थं नैव पुरस्कर्त्तव्य इति

१. पुटीकृत.—'तह किया हुआ' इत्यर्थ ।

कथं कस्यापि साधु प्रतीयेत ? कषायनिबन्धनं सामग्रीजातं सर्वमपि सिद्धं वर्त्तते ।

न्दारमाला भवता विहितेन वार्त्तालापेनैव या मम सम्भावना जायते, सा वर्धमानकप्रमितेन कामरूपिकाकषायेण क्रियमाणायाः सम्भावनाया अपेक्षयोऽप्यधिकतरं मन सौख्यावहा । तस्मादत्रैव स्थित्वा कृपया मया सहालापः क्रियताम् ।

करन्दक मुहूर्त्तस्यैव प्रतीक्षायासो भवेत् ।

( इति निर्गतः । )

( नेपथ्ये तैलज्वालायन्त्रस्य भरात्कारध्वनिः श्रूयते । )

न्दारमाला : (स्वगतम् ।) मकरन्दक, केन दत्तमिदमभिधानन्ते ? कियानिव यथार्थाक्षरः शब्दोऽयम् ? यत्सत्यं त्वं ममैव किं सर्वेषामेव कृते मकरन्दकल्पोऽसि—माधुर्यस्यैकाधिष्ठानम् । ( तूलासनादुत्थाय भित्तिकीलकमवलम्ब्य स्थितं मकरन्दकस्य बृहन्तम्प्रतिच्छन्दकमुपसृत्यावधानपूर्वकं तत्रैव लक्ष्यं बद्ध्वा स्वगतमेव ।) हन्त, परिपूर्णचन्द्रमसो मण्डलमिव सर्वसौम्यगुणोपेतं ते मुखमण्डलमिदं मम हृदयं बलादिव समाकृषति । कीदृशी पराधीनाऽस्मि सञ्जाता । एतदेव सौम्यं मुखमण्डलं वीक्षमाणाया ममायुषः शेषोऽपि भागो व्यतीयादिति कीदृशो बलवानस्ति मे हृदयाभिलाषः ? मकरन्दक, कविर्नासि साक्षात्काव्यमेवासि धरायामवतीर्णम् ।

( एकस्मिन्नाधारपात्रे[1] कामरूपिकाकषायग्रहणसामग्रीजातं गृहीत्वा प्रविशति मकरन्दकः । )

---

१. आधारपात्रम् = 'ट्रे' इत्याङ्गलभाषायाम् ।

मकरन्दक. : ( आधारपात्र कक्षमध्यवर्त्तिनि लघुस्तम्भफलके सस्थाप्य । )
आगम्यताम् । गृह्यता कषाय ।

मन्दारमाला : (विहस्य ।) एवम् ? झटित्येव निर्मित: कषायोऽपि । वर्णनीय खल्विदम्पुरुषाणामीदृक्कषायनिर्माणकौशलम् ।

मकरन्दक: : ( सस्मितम् ।) आदौ तावदास्वाद्यताम् । तदनु निवेद्यता नाम कुशलतया निर्मितोऽकुशलतया वेति ।

मन्दारमाला अथ शिष्ट मेलनकार्य मया करिष्यते । ( इति स्वयमग्रतो भूत्वा कषायपानीयेन सह दुग्धादिक मेलयितुमारभते । ) अथ कतिचमसमितश्चन्द्रद्युतिर्गृह्यते[1] ?

मकरन्दक . 'चन्द्रद्युति ?' भवत्या अभिप्राय 'सितशर्करा' किम् ?

मन्दारमाला : (सस्मितम् ।) नैव ज्ञायते शर्कराया. कृते शार्ङ्गधरसहिताया प्रयुक्त: शब्दोऽयं 'चन्द्रद्युति'रिति ?

मकरन्दक मदर्थं नूतन: शब्दोऽयम् ।

मन्दारमाला : 'खण्डस्य चन्द्रद्युते'रिति तत्रत्ये रसालानिर्माणप्रकरणे प्रयोगो दृश्यते । तत्र खण्डस्य[2] विशेषणत्वेन प्रयुक्त एवायं चन्द्रद्युति. शब्दो मया विशेष्यत्वेन स्वीकृत । अर्थावह: शब्द: खल्वयम् ।

मकरन्दक · शब्दशास्त्रेऽपि भवत्या गतिर्दृश्यते ।

मन्दारमाला अस्तु । निवेद्यतामादौ कतिचमसमितश्चन्द्रद्युतिर्भवतां वर्धमानके पातनीय. ।

---

१ चन्द्रद्युति ='चीनी' इति लोकभाषायाम् ।

२. खण्ड.='खाड' इति भाषायाम् ।

मकरन्दकः . किमत्रप्रष्टव्यम्भवति ? यावान् भवत्या गृह्यते, तावानेव भवतु ।

मन्दारमाला मया तावदेकस्मिन्वर्धमानके सार्द्धचमसद्वयमितश्चन्द्रद्युतिर्गृह्यते ।

मकरन्दकः अम्मो, तावाँश्चन्द्रद्युतिः ? तावतात्वपायस्य सम्भव । अधिकादधिक सार्द्धैकचमसमितः पर्याप्तो भविष्यति ।

मन्दारमाला : चन्द्रद्युतिप्रिया खल्वहम् । एकस्मिन्कषायवर्धमानके चमसत्रयमितश्चन्द्रद्युतिरपि निक्षिप्येत नाम तेनापि मे रुचिवैकल्यं नैव जायेत ।

मकरन्दक . आश्चर्यम् । मह्यन्तावदधिकश्चन्द्रद्युतिर्नैव रोचते ।

मन्दारमाला . ( **यथाविधि कषायम्परिनिष्ठाप्य वर्धमानकयोर्निक्षिपति ।** ) अथ गृह्यतामयं कषायवर्धमानक. ।

( **इत्युभावपि कामरूपिकाकषायमास्वादयत ।** )

मकरन्दक कीदृशः कषायः ?

मन्दारमाला : फक्कडः[1] । पुरुषोऽपि सन् कषाय शोभन साधयति भवान् ।

मकरन्दकः न केवलं कषाय, सर्वानपि पाकप्रकारान् मम भार्याया अप्यधिकतरं कौशलेन साधयामि ।

मन्दारमाला ( **मधुर स्मयते ।** )

मकरन्दक. . अवदशस्य[2] प्रबन्धो नैव सजात इति खिद्यते मनसा ।

---

१. 'अतिमात्रम्प्रशसनीय' इत्यर्थसूचको व्युत्पत्तिविरहितः शब्दः ।

२. कषायादिपेयैः सार्धं भक्षणार्थं किमपि 'बिसकुट्टा'दिकं प्रस्तूयते, तदेवाऽत्र अवदशशब्देनाऽभिप्रेतमिति बोद्धव्यम् ।

**मन्दारमाला** . नैव खेद. कर्त्तव्यः ।

( उभयोः कषायग्रहण समाप्यते । )

**मकरन्दक** मुहूर्त्तम्प्रतिपाल्यताम् । कषायधान्यादिक पाककक्षे निधायैष प्रत्यागच्छामि ।

**मन्दारमाला** भवान्किमर्थमिदं कष्ट स्वीकरोति ? अह स्थापयामि सर्वमप्येतत् । नारीणामेष एव सदातन कार्यक्रम. ।

**मकरन्दक** अभ्यागतैर्यजमानस्य गृहकार्यं नैव समाचरणीयम् । किमस्ति कष्टजातं क्षुल्लकेऽस्मिन्निधानकर्मणि ? ( इत्याधारपात्रे सर्वमपि कषायग्रहणसामग्रीजात निधाय पाककक्ष निर्गच्छति ।)

**मन्दारमाला** : (स्वगतम् ।) कीदृशो मधुर स्वभावः ? मधुरा रूपाकृति , मधुरं यौवनं, मधुरो व्याहारो, मधुरश्च व्यवहारः। किमस्य तद्यन्मधुरं नास्ति ? सर्वथा मामेष स्वायत्तां करोति ।

(प्रत्यागत्य ।)

**मकरन्दक** : हुम् । इदानीमुच्यता कोऽन्यो विशेषः ? ( इत्यासन गृह्णाति । )

**मन्दारमाला** . (सभावपारवश्यम् ।) मकरन्दक, कि वच्मि ? परवानेष जनः । नाहमात्मान निवारयितुं शक्नोमि भावपारवश्यात् ।

**मकरन्दकः** : (सस्मितम् ।) त्रयाणामपत्यानाम्पिता एकस्याश्च भार्याया भर्त्ताऽहम् । मम विषये कीदृशमत्रभवत्या भावपारवश्यम् ?

**मन्दारमाला** : अहमपि द्वयोरपत्ययोर्जननी एकस्य च भर्त्तुर्भार्या । तथापि भवन्तं विलोक्य सर्वात्मना भवदीयैव सवृत्ताऽस्मि । कमत्र प्रत्युपायम्भवानुपदिशति ?

**मकरन्दक** : कः प्रत्युपायः समुपदिश्येत ?

मन्दारमाला : 'विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तय' इति यदुच्यते, तत्सर्वथा सत्यम् । किमहमेकम्पृच्छेयम् ?

मकरन्दकः : सविस्रम्भम्पृच्छ्यताम् ।

मन्दारमाला : भवतोऽपि किन्तादृश एव मयि स्नेहबन्धः ?

मकरन्दकः : अनिर्वचनीयः स्नेहबन्ध ।

मन्दारमाला : (**स्वासनादुत्थाय मकरन्दकमुपसृत्य सरोमाञ्चगद्गदम् ।**) दयित, कीदृशमिन्द्रजालम्प्रसार्य भावदुर्बलामबध्नासि माम् ? एषा नाहम्पारयाम्यात्मानं निवारयितुम् । (**इति बाहुभ्यां मकरन्दकमावेष्टयति ।***) इच्छा तावदीदृशी सजायते यत्त्वदीय कृत्स्नमप्यस्तित्वं त्वत्त. समाच्छिद्यैव स्ववक्षसा ससज्य त्वा दिवानिशमात्मसकाशमेव धारयेयमिति । (**इति निबिडपीवराभ्यां स्तनकुम्भाभ्यां गाढमाश्लिष्य विपुल स्विद्यमानाभ्यामधराभ्यां मकरन्दकस्य वक्त्रं चुम्बितुमीहते । एतस्मिन्नेवान्तरे बहिष्टात्कक्षद्वारकपाटघट्टनध्वनिः श्रूयते । साध्वसपरिगृहीता मन्दारमाला सकृदेव निर्भरं चुम्बनास्वादमनुभूय झटात्कारेण पृथग्भूत्वा स्वकीयं तूलासनं समाश्रयति ।**)

मकरन्दकः : (**द्वारदेशमुपसृत्य सुप्रशान्तेन वचसा ।**) क ? सर्वतिका ?

(**इति द्वारमुद्घाटयति ।**)

(**ततः प्रविशति मकरन्दकभार्या संवर्तिका ; दुहिता कुसुमकर्णिका सुतः पुण्डरीकश्च ।**)

संवर्तिका : (**दीर्घं निःश्वस्य ।**) अद्य प्रभूतः क्रय सजात. ।

कुसुमकर्णिका (**मन्दारमालां वीक्ष्य सहर्षम् ।**) अम्मो, माननीया मन्दारमालादेव्यप्यत्रैव तिष्ठति । (**इति तस्या क्रोडे निपतति ।**)

---

*'स्त्र्यारब्ध श्रृङ्गार अधम' इत्याचार्यो वे. राघव ।

**पुण्डरीक** : (मन्दारमालामुद्दिश्य ।) नमोऽत्रभवत्यै ।

**संवर्तिका** : (मन्दारमालां विलोक्य सस्मितम् ।) समीचीनम् ! अत्रभवती कदा समायाता ?

**मन्दारमाला** . कश्चिदेव काल समायातताया ।

**संवर्तिका** 'अद्यायास्यामि', 'श्व आयास्यामी'ति कार-कारमेकदा नाम समायाताऽत्रभवती गृह कृतार्थयितुम् । स्वागतमस्तु ।

**मन्दारमाला** · प्रभूत क्रयायास: स्वीकृतोऽद्य ?

**संवर्तिका** बहुतर क्रेतव्यमासीत् । पुष्कलेभ्यो दिनेभ्य: क्रेतव्य क्रेतव्यमिति मनसि कृत्वाऽद्य कुतश्चित्कश्चिदवकाशो लब्ध: क्रयकार्यस्य ।

**मन्दारमाला** : कि-कि क्रीत दृश्यताम् !

**संवर्तिका** अत्रभवत्यपि पश्यतु । (इति वस्तुगर्भं वस्त्रप्रसेवकं गृहभूमाववाङ्मुखं कृत्वा विस्तार्य च तत्रैव सर्वाण्यपि क्रीतवस्तूनि ।) इमा: काश्चनोर्णासूत्रमुष्टय । आसा वर्णस्य विषये कि मतम्भवत्या: ?

**मन्दारमाला** : (ता मुष्टी उत्थाप्य स्वहस्ते समादाय ।) एतेन कान्तलकस्योत्तराङ्गक: सम्यक्सन्तानितो भविष्यति । शोभनो वर्ण ।

**संवर्तिका** : (अन्या मुष्टी उत्थाप्य दर्शयति ।) इमा कीदृश्यो भविष्यन्ति ?

**मन्दारमाला** . इमा. कस्यार्थम् ?

**संवर्तिका** कुसुमकर्णिकार्थम् ।

**मन्दारमाला** : (सम्यक्परीक्ष्य ।) विलोभनीयमूर्णासूत्रम्—वर्णश्च । बहुशोभन उत्तराङ्गको भविष्यति ।

**मकरन्दकः** : मदर्थमपि कानिचिद्वस्त्राण्यानीतवत्यसि न वा ?

**सर्वातिका** . भवदर्थमावारस्य[1] आप्रपदीनस्य चण्डातकस्य[2] च वस्त्रमानीतं वर्त्तते ।

**मन्दारमाला** : (सात्यौत्सुक्यम् ।) क्व तद् ?

**सर्वातिका** : (एकस्माद् बृहतः पत्रवेष्टनकाद्वस्त्र बहिर्निष्कास्य ।) इदन्तत् । (इति मन्दारमालायै प्रयच्छति ।)

**मन्दारमाला** . (हस्ते वस्त्रं समादाय सम्यक्परीक्ष्य च ।) हन्त, नितरां शोभिष्यते मकरन्दकमहाभागः परिधानीययुगलेनैतन्निर्मितेन । (मकरन्दकमुद्दिश्य ।) प्रागेव तुन्नवायस्य[3] पार्श्वे सूचीकर्मणे प्रदीयतामेतत् । नून सुप्रियम्प्रतिभाति वस्त्रमिदम् ।

**मकरन्दकः** : इत. प्रदीयताम् । अहमपि पश्यामि कीदृशमिदमिति ।

**मन्दारमाला** : (मकरन्दकाय प्रयच्छति ।) अवलोक्यताम् ।

**सर्वातिका** : तर्हि मदीय निर्वरण[4] जयप्रदं सजात नाम ।

**मकरन्दकः** : क्रयव्यवहारपण्डितासि । कस्मान्न निर्वरण त्वदीयं जयप्रदं स्यात् ! (इति सर्वातिकायै प्रतियच्छति ।)

**पुण्डरीकः** : अम्ब, अन्यदपि किञ्चित्समानीतवत्यसि । तदपि निवेदय ।

**कुसुमकर्णिका** : कानिचिदभ्यवहार्यवस्तून्यपि समानीतानि । अम्ब, तेषां वितरण कदा ?

---

१. आवार ='कोट' इत्याग्लभाषायाम् ।

२ आप्रपदीनश्चण्डातक ="फुलपैट" इत्याग्लभाषायाम् ।

३. तुन्नवाय ='टेलर' इत्याग्लभाषायाम् । 'दर्जी' इति लोकभाषा ।

४ निर्वरणम् ='निवड' इति मराठीभाषायाम् । 'चुनाव' इति भाषायाम् ।

मन्दारमाला : कियन्मधुर ब्रूते कुसुमकर्णिकेयम् ? (इति दक्षिणेन करेण कुसुमकर्णिकाया मूर्धजानामृशति ।)

संवर्तिका पुण्डरीक, गच्छ । पाककक्षाच्चीनमृत्स्थालिके द्वे समानय ।

पुण्डरीक. : एष समानयामि । (इति निर्गतः ।)

सर्वतिका : ( कुसुमकर्णिकामुद्दिश्य । ) कुसुमकर्णिके, कियन्त काल त्व मन्दारमालादेव्या क्रोड एव स्वात्मान स्थापयिष्यसि ? निर्गच्छ तावत् ।

मन्दारमाला : ( कुसुमकर्णिकामुखमुन्नमय्य ता वक्षसा संसज्य च । ) आस्ता नाम साऽत्रैव । अतीव स्निग्धस्वभावा कन्यकेयम्भवदीया । इमामवलोक्यैव केनाप्यवर्णनीयेन स्नेहरसेन परिप्लुत सजायते हृदयम् ।

मकरन्दक : (स्वगतम् ।) कियानिव विकारशून्यो नैसर्गिको दृढश्च स्नेहभावोऽस्या मदीयेष्वपत्येष्वपि । (प्रकाशम् ।) नृत्यविद्यायां कीदृश्यस्याः प्रतिपत्ति. ?

मन्दारमाला नृत्ये सङ्गीते च समीचीना गतिः । आदौ स्वरपरिज्ञानमस्या. सम्यग्भवेदिति मे परमः प्रयत्नः । अचिरेणैव कालेन तदस्या. सम्पन्नम्भविष्यति । इयमपि सप्रणिधानमभ्यस्यति[1] नृत्य सङ्गीतञ्च ।

मकरन्दक. : अथ कान्तलकस्य सङ्गीतरुचिः कीदृशी ?

मन्दारमाला : इदानीमेव तावत्प्रारम्भस्तस्य तपस्विनः ।

---

१ सप्रणिधानम्=मनोयोगपूर्वकम् ।

**संवर्तिका :** भवती अनयोरुभयोरपि भृश स्निह्यतीति प्रत्यहमिमौ मत्पुरतो वर्णयतः ।

**मन्दारमाला** ( **स्वगतम् ।** ) मकरन्दके स्निह्यामि तत्तस्यैवात्मजेषु तस्यैव शरीरस्वभावाशसभूतेषु कथ नैव स्निह्यामि ? ( **प्रकाशम् ।** ) अनयोरुभयोरपि प्रकृत्यैव तादृशो मधुरः स्वभावो येनाहमेव कि य. कश्चनापि पश्येदिमौ, स एव वात्सल्यरसस्निग्ध. सजायेत । धन्यौ युवामेवङ्गुणोपेतानपत्यान् प्रसूय ।

( **पुण्डरीकश्चीनमृत्स्थालिके द्वे समानयति ।** )

**संवर्तिका :** कुसुमकर्णिके, अवतराधस्तात् । मम साहाय्यं कुरु ।

**कुसुमकर्णिका :** ( **अवतीर्य ।** ) कि साहाय्यं मत्तोऽपेक्ष्यते ?

**संवर्तिका :** इमानि सर्वाणि फलान्येकस्या स्थालिकायां लवणखाद्यकानि च सर्वाण्यपरस्या सस्थापय ।

**कुसुमकर्णिका** . ( **तथा कृत्वा ।** ) स्थापितानि । अथ किमेतदनन्तर कुर्याम् ?

**संवर्तिका :** ( **सस्मितम् ।** ) एतदपि प्रष्टव्यम्भवति किम् ? महता भाग्येनाद्य सौभाग्यवती मन्दारमालादेवी गृहं सम्प्राप्ता । तदेनां सत्कुरु ।

**मन्दारमाला :** का नाम सत्क्रिया ? सर्वैरेव गृह्यताम्फलादिकमिदम् । ( **कुसुमकर्णिकामुद्दिश्य ।** ) वत्से, इमे फलादिप्रपूर्णे स्थालिके अत्र मध्यवर्त्तिनि स्तम्भफलके स्थापय । अस्यैव समन्तात्सर्वे स्थास्यन्ति ।

( **सर्वे तथा कुर्वन्ति ।** )

**मन्दारमाला :** अम्मो, कियन्ति कतिविधानि च फलानि समानीतानि ?

कदलीफल, मधुरनारङ्गक, द्राक्षाफल, कश्मीरशिम्बितिका[1] फल[1], वज्रबीजफल, दाडिम, सौवीरम्[2] किञ्च तलितदालिमकुष्ठकमग्रसेनपुरीय,[3] तलितचिपिटक पुण्येश्वरपुरीय,[4] सम्भृष्टसलवणकाकचञ्चुफलमज्जा अपरान्तदेशीया.[5]—हन्त, तावत्कष्ट कस्मात्स्वीकृतम् ?

**मकरन्दक.** : भवती अद्यास्मद्गृहमागमिष्यतीति कदाचित्स्वयम्परमेश्वरेणैव प्रेरिता मम भार्या फलसङ्ग्रहणाय । अन्यथा क्वाचित्क एवैतादृश. फलखाद्यसमाहार ।

**संवर्तिका** . भूतार्थमाह मकरन्दक· । प्रारब्धप्रेरितैवाहम्प्रवृत्ता खलु ।

( **सर्वे फलखाद्यसम्भक्षणं नाटयन्ति ।** )

**कुसुमकर्णिकापुण्डरीकौ** ( **भक्षणं समाप्य ।** ) अम्ब, आवाम्बहिर्गन्तुमर्हाव इदानीम् ?

**संवर्तिका** : अवश्यम् । पर वेलायामेव प्रत्यागन्तव्यम् ।

**कुसुमकर्णिकापुण्डरीकौ** : वेलायामेवायास्याव· । नमस्ते । (**निष्क्रान्तौ।**)

**संवर्तिका** ( **मन्दारमालामुद्दिश्य ।** ) अद्य कथम्भवती सर्वथाऽप्रत्याशितमस्मद्गृहम्पदार्पणेन कृतार्थितवती ?

**मन्दारमाला** : ( **किमपि साध्वसमापन्ना ।** ) यथा प्रारब्धप्रेरिता भवती फलादीन्याहृतवती, तथा काऽपि प्रारब्धप्रेरणैव मामत्र समानीतव-

---

१. कश्मीरदेशोद्भव 'सेव' इति ख्यात फलम् । २. सौवीरम्=स्थूल बदरम् । ३. तली हुई दालमोठ (आगरे की) ४. तला हुआ चिउडा (पूने का) ५. भुनी नेमकीन काजू की गिरियाँ (कोकण प्रदेश की) ।